

**MONDROS MÜTAREKESİ ÖNCESİNDE DOĞU ANADOLU'YU
ERMENİ YURDU YAPMA ÇALIŞMALARI ve KAFKAS
CEPHESİNDE YAŞANAN SİYASİ ve ASKERİ GELİŞMELER**

Nejla GÜNAY*



ÖZET

Birinci Dünya Savaşı esnasında savaşın getirdiği ağır yük Rusya'nın iç işlerindeki karışıklıkları artırdı. Siyasi görüş ayrılıkları baş gösteren ekonomik sıkıntılarla daha da belirginleşti ve büyük bir ihtilale dönüştü. Rusya'da Mart 1917'de başlayan karışıklıklar sonucunda Rus Çarı II. Nicholas tahtından feragat etti. Karışıklıklar, 25 Ekim 1917'de Petrograd Garnizonunun Bolşeviklere katılması ve aynı gece toplanan II. Sovyet Kongresi'nde Bolşevik Programı'nın onaylanmasına kadar sürdü.

Bolşevikler karşı devrim tehlikesini atlattıktan sonra barış görüşmeleriyle ilgili hazırlıklara başladılar. Osmanlı Devletini ilgilendiren diğer bir gelişme ise Bolşeviklerin Rus Çarlığının yaptığı gizli anlaşmaları açıklamaya başlamasıydı. Bolşeviklerin barış teklifi ve İtilaf Devletlerinin Osmanlı'ya gerçekte nasıl baktıklarını gösteren belgeleri ortaya dökmeleri Osmanlı kamuoyunda Bolşevik ihtilalinin desteklenip Bolşeviklere karşı bir sempati duyulmasını beraberinde getirdi.

Ermeniler, Kafkasya'daki karışıklıklardan faydalanıp Büyük Ermenistan kurma hayaline kapıldılar. Stephan Şaumyan başkanlığındaki "Kafkasya Fevkalade Komiserliği" Güney Kafkasya ve Doğu Anadolu'yu Sovyet hükümetine bağlama amacıyla kuruldu. Sovyetlerin Ermenilere verdiği bu destek Taşnakları çok memnun etti ve onlar

* Prof. Dr., Gazi Üniversitesi Gazi Eğitim Fakültesi, ngunay@gazi.edu.tr

Azerbaycan ve Anadolu'da kanlı eylemlerine devam ettiler. Şaumyan'ın desteğiyle bölgede Ermeni milli ordusu oluşturuldu.

Sovyetler, Doğu Anadolu'da Ermenileri silahlandırıp barışı ağır-
dan almaya başlayınca Enver Paşa, III. Ordu Komutanı Vehip
Paşa'ya, Erzincan istikametinde ilerleme emri verdi. Bunun üzerine
12 Şubat 1918'de askerî harekâta başlandı ve işgal altındaki Türk top-
raklarının çok büyük kısmı kurtarıldı. Akabinde Bolşeviklerle 27 Şu-
bat'ta müzakereler yeniden başladı ve nihayet 3 Mart 1918'de imzala-
nan Brest-Litovsk Antlaşması'yla Almanya ve müttefikleri ile Rusya
arasındaki savaş sona erdi. Bu antlaşma ile Kars, Ardahan, Batum geri
alındı. Ancak Ermeniler, Sovyet Hükümeti'nin desteğiyle "Büyük Er-
menistan" projesini hayata geçirmek için Doğu Anadolu'da Türklere
karşı katliam başlattılar. Böylelikle Türk nüfus azaltılıp Ermeni nüfusu
artırılacak ve Sovyet Ermenistan'ı kurulmasına zemin hazırlanacaktı.

Bu çalışmada; Doğu Anadolu ve Güney Kafkasya'da Ermenilerin
Türk nüfusu yok etmek için yaptığı katliamlara karşı Osmanlı hükü-
metinin nasıl bir politika izlediğinin ortaya çıkarılması amaçlanmakta-
dır. Öte yandan Osmanlı Devleti'nin 28 Mayıs 1918'de bağımsızlığını
ilan eden Azerbaycan'ın güvenliği ve iç düzeninin kurulması için yap-
tığı faaliyetlerle Ermeni ve Gürcü saldırılarına karşı bu devlete destek
olmak üzere askerî harekât yapması ve bu harekâtın Türk ordusunun
durumuna etkisi incelenecektir. Çalışmada ATASE Arşivi belgeleriyle
askerî harekâta katılan kişilerin hatırat ve anıları temel kaynaklar ola-
rak kullanılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Mondros Mütarekesi, Kafkasya, Ermeniler,
Bolşevikler, Vehip Paşa

**WORKS TO ARMENIANIZE EASTERN ANATOLIA AND THE
POLITICAL AND MARTIAL DEVELOPMENTS IN THE
CAUCASIAN FRONTIER BEFORE THE ARMISTICE OF
MUDROS**

ABSTRACT

The heavy burden that the World War I brought increased the complications in Russia. The differences of opinions became even clearer with the economical problems and turned into a big riot. The events that started in March 1917 continued until the abdication of Nikolai the Second and the joining of the Petrograd Garrison to the Bolsheviks as well as the confirmation of the Bolshevik Program by the Second Soviet Congress on October 25th, 1917.

The Bolsheviks started preparing for the truce negotiations after eluding an anti-revolution. Another important development for the Ottoman Empire was that the Bolsheviks started announcing the secret deals the Russian Tzarate had made. The peace offer and the announcement of the documents that showed the real Entente Powers views on the Ottoman Empire resulted in a support for the Bolshevik revolution within the Ottoman Empire as well as a sympathy for them.

The Armenians dreamed about forming the Great Armenia by making use of the complications in Caucasia. The 26 Baku Commissariat was formed under the directory of Stepan Shahumyan in order to put Southern Caucasia and Eastern Anatolia under Soviet rule. The support the Soviets gave to the Armenians made the Dashnaks very happy and they continued their bloody actions in Azerbaijan and Anatolia. An Armenian army was formed in the region with the support of Shahumyan.

After the Soviets started delaying peace negotiations and arming the Armenians in Eastern Anatolia, Enver Pasha order Vehip Pasha, the commander of the third army, to march to Erzincan. After that, military action began on February 12nd, 1918 and most of the Tur-

kish soil under invasion was saved. This was followed by the reinitiation of peace negotiations on February 27th and finally the war between Germany and its allies and Russia ended with the signing of Brest-Litovsk Truce on March 3rd, 1918. With this treaty, Kars, Ardahan and Batum were retaken. However, the Armenians started massacring the Turks in Eastern Anatolia in order to revive the Great Armenia project with support from the Soviet government. Doing so they would decrease the Turkish population and increase the Armenian population to lay the foundations for the forming of Soviet Armenia.

In this study, it is aimed to reveal the Ottoman policy against the massacres done by Armenians on the Turks to eliminate the Turkish population in Eastern Anatolia and Southern Caucasia. Moreover, the actions performed by the Ottoman Empire to establish security and order in Azerbaijan, who announced independence on May 28th, 1918, and the military actions taken against the Armenian and Georgian assaults to provide support to Azerbaijan will be studied as well as the effects of these military actions on the Turkish army. The main sources will consist of documents from the military archives and the memoirs of the soldiers who took place in the military operations.

Key Words: Armistice of Mudros, Caucasian, Armenians, Bolsheviks, Vehip Pasha

Giriş

Bolşevik İhtilali'nden Erzincan Mütarekesi'ne Kadar Yaşanan Siyasi ve Askeri Gelişmeler

1917 yılının ilk aylarından itibaren Rusya'da baş gösteren sosyal ve ekonomik sıkıntılar hem iç düzeni hem de savaşın gidişini derinden etkilemeye başladı. İşçi ve halk hareketlerinin önlenemez bir şekil alması üzerine Çar II. Nikola, 12 Mart 1917'de tahtından feragat etti ve yerine kardeşi Mihail'i oturttu. Ancak o da 16 Mart'a kadar tahtta kalabildi. Böylece Rusya'da Romanovlar dönemi sona erdi. Duma Baş-

kanı idaresinde geçici bir komite kurulmak suretiyle devlet işleri yürütülmeye çalışıldı. Yeni bir anayasa hazırlayacak olan Kurucu Meclis toplanıncaya kadar yüksek hâkimiyetin 23 Mart 1917'de Prens Georgiy Y. Lvov tarafından kurulan ve IV. Duma'nın Kadet, Menşevik ve Sosyalist İhtilalciler (SR) mebuslarından meydana gelen Geçici Hükümette olduğu açıklanmıştı. Hükümette sosyalistlerden yalnız "İşçi ve Asker Mümessilleri Sovyeti" üyesi Aleksandr Kerensky vardı ve o Adalet Bakanı olarak görevlendirilmişti¹. Geçici Hükümet, 20 Temmuz 1917'de yıkıldı ve yerine yıkılan hükümetin Adalet Bakanlığı görevini yürütmekte olan Kerensky tarafından yeni hükümet kuruldu. Yeni hükümetin cephelerdeki çözülmeye rağmen savaşı sürdürmesi iç çalkantıları artırdı. Bu durumdan faydalanan Bolşevikler 25 Ekim (7 Kasım) 1917'de Kerensky Hükümeti'ni devirdiler. İktidar Lenin'in liderliğini üstlendiği Komünist Parti'nin eline geçti².

Savaş sırasında Kont Vorontsov –Daşkov yerine Grandük Nikolay Nikolayeviç Kafkasya Genel valisi olarak atanmıştı. Grandük Nikolayeviç'in 18 Mart 1917'de görevden alınmasından sonra Kafkasya'da farklı bir oluşum kendini göstermeye başladı. Güney Kafkasya'nın idaresi için 22 Mart 1917'de, Tiflis'te bölgenin milli gruplarını temsil eden vekillerden seçilen ve beş kişiden oluşan Maverayı Kafkas Komitesi teşkil edildi. Ancak bu komite çok zayıfı ve mevcut problemlere çözüm getiremedi³.

Lenin'in idare ettiği Komünist-Bolşevik partisi, kısa sürede büyük şehirler başta olmak üzere yönetimi ele geçirdi. Ardından Rusya'nın her tarafında Sovyet (Şura) sistemine dayanan ve "Komünist (Bolşevik) Partisi"nin tahakkümüne dayanan yeni bir rejim ortaya çıktı⁴.

¹ Halil Bal, **Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Kurtuluş Mücadelesi ve Kafkas İslam Ordusu**, İdil Yayıncılık, İstanbul, 2014, s. 58.

² Akdes Nimet Kurat, **Türkiye ve Rusya**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1990, s. 327.

³ Bal, **Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Kurtuluş**, s. 59.

⁴ Kurat, **Türkiye ve Rusya**, s. 324-326.

Bolşevik iktidarı 8 Kasım'da “*ilhaksız ve tazminatsız*” barış yapılmasına karar verdi. Arkasından Çarlık döneminde müttefiklerle yapılan gizli anlaşmaları “Sarı Kitap” adıyla yayınlarak, barış hususunda samimi olduğunu göstermeye çalıştı⁵. Bolşevik yönetiminin barışçı yaklaşımları Osmanlı Devleti'nde olumlu etki yarattı. Çünkü ilhaksız ve tazminatsız barış isteyen Bolşeviklerle masaya oturulduğunda Rus işgalindeki Doğu vilayetlerini kurtarmak mümkün olabilecekti. Osmanlı basını, barış beklentisini ortaya koyan haberler yayımlıyordu. Yunus Nadi, Rusya'da iş başına gelen sosyalistlerin bu tarihi görevi gerçekleştirebileceklerini, bunun onlar için de büyük bir şans olduğunu belirtiyordu⁶.

Sovyet Hükümeti'nin 4 Aralık 1917'de Almanya ile mütareke imzalaması barışa giden yolu açtı. 15 Aralık 1917'de Brest-Litovsk'ta ateşkes için bir ön anlaşma imzalandı. Osmanlı Devleti adına görüşmeleri yürüten Berlin Askerî Ataşesi Zeki Paşa, ertesi gün Sovyet Heyetinden Kamanev ile yaptığı görüşmede, ilke olarak Sovyetlerin işgal altındaki Türk topraklarının boşaltılmasını kabul ettiklerini öğrendi⁷. Bunu Osmanlı ve Rus heyetlerinin 18 Aralık'ta Erzincan'da imzaladıkları ateşkes izledi ve Kafkas Cephesi'nde üç yıldır devam eden savaş sona erdi. Bu orduların nerede duracaklarını belirleyen ve aslında sorunların çözümünü öteleyen bir durumdu⁸. Zira Rusya adına görüşmeleri yürüten Leon Trotskiy, Osmanlı Devleti, Almanya, Avusturya-Macaristan ve Bulgaristan'ın Ukrayna'nın bağımsızlığı kararını onaylamasından sonra buna itiraz etmiş ve “*Rusya açısından savaş bitmiştir.*” şeklinde beyanatta bulunarak savaşa devam etmeyeceklerini, bütün cephelerdeki

⁵ **Tasvir-i Efkâr**, 3 Kanunuevvel 1917; Stefanos Yerasimos, *Türk-Sovyet İlişkileri*, Gözlem Yayınları, İstanbul, 1979, s.12

⁶ **Tasvir-i Efkâr**, 12 Kasım 1917.

⁷ Yerasimos, **Türk-Sovyet İlişkileri**, s. 13.

⁸ Uygur Kocabaşoğlu&Murat Berge, **Bolşevik İhtilali ve Osmanlılar**, İletişim, İstanbul, 2006, s. 124; Nurcan Yavuz, **İşgal ve Mezalimde Erzincan**, Ankara, 1997, s.121-122.

ordularını terhis ettiklerini bildirmiş ama bir barışa da yanaşmayacaklarının sinyalinin vermişti⁹.

Kafkasya; petrolü, hammaddeleri, iç içe yaşayan farklı etnik ve dini özellikler taşıyan halkıyla bir problemler yumağıydı. Bolşevikler, Zeki Paşa ile Kamanev arasında 16 Aralık'ta yapılan görüşmede Doğu Anadolu'dan çekilmeyi kabul etmekle beraber bunu, “*Buradan göç etmiş ya da başka yerlere sürülmüş kimselerin, milliyet ve mezhep farkı gözetilmeksizin eski vatanlarına dönebilmeleri*” şartına bağlamışlardı. Rusya, Ermeniler konusunda dizginleri elden bırakmamaya kararlı görünüyordu. 13 Ocak 1918 tarihli Pravda gazetesinde, Lenin ve Stalin imzalı “13 Numaralı Kararname” şeklinde anılan bir bildiri yayımlandı. Bu bildirinin ana hatları şu şekildeydi¹⁰:

“İşçi ve Köylü Hükümeti, Rusya’da ve Türkiye’de Ermenilerin, isterse bağımsızlığa dek, kendi mukadderatlarını seçmeleri hakkını destekler. Komiserler Meclisi, bu hakkın gerçekleştirilmesinin ancak özgür bir halk oylaması için uygun ortamın oluşturulması gerekir. Uygun ortam şu şekilde sağlanabilir:

1. *Türk ve Ermenistan sınırlarından askeri birliklerin çabucak çekilmesi ve durmadan bir Ermeni milisi kurulup, orada can ve mal güvenliğini sağlaması.*

2. *Yakın bölgelere sığınmış olan Ermeni göçmenlerin yerlerine dönmeleri.*

3. *Savaşın başından beri Türk hükümetince sürülmüş olan Ermeni göçmenlerin yerlerine dönmeleri.*

4. *Demokratik ilkelere göre seçilmiş yöneticilerden oluşan “Ermeni Halk temsilcileri Sovyeti” adıyla bir Ermeni ulusal hükümetinin kurulması. Bunun koşulu Osmanlı Devleti ile yapılacak barış görüşmelerinde*

⁹ Bkz. **Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Babıali Evrak Odası (BEO)**, 4508/338061, lef 1 (1336 C 08).

¹⁰ Kâmuran Gürün, **Türk-Sovyet İlişkileri(1920-1953)**, 2. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2010, s. 1-2. Ermenistan Kararnamesi'nin tam metni için bkz. Yeramos, **Türk-Sovyet İlişkileri**, s. 41.

ortaya konacaktır. Kafkas İşleri Geçici Olağanüstü Halk Komiseri Stephan Şaumyan, bölgede yapılacak işlemleri yürütmekle görevlendirilmiştir.”

Bu istek Ermeni konusunun gündeme gelmesi anlamı taşıyordu. Ancak bu sırada Maveraya-yı Kafkasya’da merkezi Tiflis’te bulunan ve İngiltere ve Fransa ile ilişkilerini hiçbir zaman kesmemiş olan Ermeni Taşnaksutyun Partisi ile Bolşevikler iktidarı ele geçirdikten sonra Gürcü olan başlıca idarecileri Kafkaslara çekilen Gürcü Menşevik Partisi ile Türkiye’den yardım uman Azerbaycan Müsavât Partisi, Sovyet Rusya’dan kopma eğilimi içerisindeydiler. İngiltere, Fransa ve Amerika Birleşik Devletleri bu durumu fırsat olarak görmekte, çökmekte olan Rus cepheleleri yerine Kafkasya ve Doğu Anadolu’nun Hristiyan halklarından bir cephe oluşturma çabasındaydılar. Bu cephenin başlıca unsuru ise Ermenilerdi¹¹. Nitekim Maveraya-yı Kafkas Komitesi, Ekim 1917’de Bolşevik idaresine tabi olmak yerine Güney Kafkasya için ayrı bir idare oluşturulmasına karar verdi. Çünkü bölgedeki otorite boşluğunu dolduracak bir güce ihtiyaç vardı. Bunun sonucu olarak 28 Kasım 1917’de “*Maveraya-yı Kafkas Komiserliği*” oluşturuldu.

Komiserlik 4 Aralık 1917’de aldığı bir kararda, kuruluş nedenini Rusya’da herkes tarafından tanınan merkezi bir hükümetin yokluğuna dayandırıyordu¹². 23 Şubat 1918’de bir “Diyet Meclisi (Seym)” vücuda getirildi. Seym, bütün Rusya Kurucular Meclisi’nin Güney Kafkasyalı temsilcilerinden (bu sayı üç ile çarpılarak) oluşturuldu¹³. Seym komiserliğin en yüksek yürütme organı halini aldı. Menşevikler her iki teşkilatta hâkimiyeti ellerinde tutuyorlardı. Menşevikler,

¹¹ Yerasimos, **Türk-Sovyet İlişkileri**, s. 14.

¹² Erol Kürkçüoğlu, “1918-1920 Türkiye-Azerbaycan İlişkileri”, **Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi**, Erzurum, 1994, 23.

¹³ Kaçaznuni’ye göre Seym’de; Menşevikler (Gürcistan) 36, Musavat (Azerbaycan) 30, Taşnaksutyun (Ermenistan) 27 koltuğa sahipti. Bkz. Ovanes Kaçaznuni, **Taşnak Partisi’nin Yapacağı Bir Şey Yok (1923 Parti Konferansı’na Rapor)**, çev. Arif Acaloğlu, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2005, s. 44.

Rusya'nın geleceği hakkında farklı yol izlemek istediklerinden dolayı Bolşeviklerle gayet mesafeliydiler¹⁴.

Lenin'in Bolşevik hükümeti içinde en önemli görevleri Gürcüler üstlenmişti. Bununla beraber Azerbaycan Türkleri ile Ermeniler kendi iç işlerinde serbest olacaklardı. Azerbaycan Türkleri diğerlerine göre askerlik bilgisi ve tecrübesi açısından oldukça zayıftı. Bu sebeple Osmanlı Devleti'nin yardımına ihtiyaçları vardı. Üstelik Bolşeviklerin daha ihtilalin başında Gürcü ve Ermenilerden oluşan taburlar meydana getirmiş olmaları Kafkasya'da yaşayan Müslüman halkın can güvenliğinin bulunmadığı anlamına gelmekteydi. Bu taburların Osmanlı ordusuna atış açmaktan çekinmemesi bunların Osmanlı ordusuyla da karşı karşıya geleceği anlamını taşımaktaydı. Diğer taraftan Lenin'in Bolşevik Rusya'sı, 18 Aralık 1917'de yapılan mütareke hükümlerine geçici nazarla bakarken diğer taraftan da Ermenileri himaye etmeye çalışıyordu. Ruslar, tahliye etmek zorunda kaldıkları bölgelerde Ermeni milis örgütlerinin teşkiline başladılar. Böylece Rus subaylarının denetimi altında Ermeni ordusu oluşturmaya çalışıyorlardı¹⁵.

Bolşevik Rusya'nın Güney Kafkasya Politikası ve Ermeniler

Rusya'da Şubat İhtilali'nden sonra işbaşına gelen "Geçici Hükümet", 20 Mart(2 Nisan) 1917 Kararnamesi ile bütün vatandaşların eşit olduğunu ilan etmişti¹⁶. Bolşevik iktidarı, Kafkasya'dan ve Rus işgali altında bulunan Doğu Anadolu'daki topraklardan vazgeçme niyetinde değildi. Bu amaçla 15 Kasım 1917'de ilan ettikleri "*Rusya'daki Milletlerin Hakları*" beyannamesiyle her milletin kendi kaderini kendisinin be-

¹⁴ Enis Şahin, "Türkiye-Mavera-yı Kafkasya İlişkilerinden Bir Kesit: Trabzon Konferansı (14 Mart-14 Nisan 1918), **Trabzon Tarihi Sempozyumu**, Trabzon, 1999, s.489.

¹⁵ **Genelkurmay Başkanlığı Askerî Tarih, Stratejik Etüt Başkanlığı Arşivi (ATASE). Birinci Dünya Harbi Kataloğu (BDH)**, Klasör (Kl). 2481, Dosya (D). 405, Fhrist (F). 3. Ayrıca bkz. Justin McCarthy, **Ölüm ve Sürgün**, çev. Bilge Umar, İnkılâp, İstanbul, 2005, s. 220-222. Ayrıca bkz. EK 1.

¹⁶ Bu Kararnamenin ilan edilmesinden sonra Rusya'da yaşayan Müslümanlar, kendi gelecekleriyle ilgili çeşitli kararlar almak üzere mahalli toplantılar düzenlemişlerdi. Ayrıntılı bilgi için bkz. Nadir Devlet, **Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi (1905-1917)**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1999, s. 246-266.

lirlemesi ilkesini bir yana bırakarak Ermeni kökenli Stephan Şaumyan'ın başkanlığında “*Kafkasya Fevkalade Komiserliği*” adıyla yeni bir teşkilat kurdu. Teşkilatın amacı Güney Kafkasya ve Doğu Anadolu'yu Sovyet Hükümeti'ne bağlamaktı¹⁷. Komiserlik, 11 Ocak 1918'de ilan edilen “*Ermenistan Kararnamesi*” çerçevesinde Ermenileri kullanarak hem Maverayı Kafkas Komiserliği'nin siyasi etkinliğini ortadan kaldırmak, hem de işgal altında tutulan Anadolu topraklarını içine alacak şekilde Büyük Bolşevik Ermenistan'ını kurmak amacıyla çalışmalara başladı¹⁸.

Bolşevik Hükümeti'nin, Ermenilere verdiği destek Taşnaksutyun tarafından memnunlukla karşılandı. Zira Taşnak çeteleri Büyük Ermenistan'ı kurmak adına Kafkasya ve Anadolu'da kanlı eylemler gerçekleştiriyordu¹⁹. Bu katliamlar Rus yetkililer tarafından da biliniyordu. Mesela Güney Kafkasya'da otoritenin ortadan kalkması sonucunda Erivan'da yaşayan Müslümanlar, Yezidi Kürtler ve Ermeniler tarafından kurulan çetelerin saldırılarına maruz kalmaktaydı. Müslümanların yaşadığı köyler bu çeteler tarafından basılarak köylülerin mal, mülk ve namusuna el uzatılmaktaydı. Bu durum, bölgede yaşayan unsurlar arasında güvensizlik oluşturmakta ve uzlaşma ihtimalini ortadan kaldırmaktaydı. Öte yandan Müslümanlar sadece çetelerin değil Rus ordusunda görevli Ermeni askerî birliklerinin saldırı ve katliamlarına da maruz kalmaktaydı. 22 Ekim 1917'de Karakoyunlu Köyü, Ermeni askerler, çeteler ve komşu köylerden Evcılar, Tacirlu, Panik ve Daburun ve Iğdır'dan gelen köylüler tarafından yerle bir edilmişti. Aynı gün olayları bastırdıktan sonra Iğdır'a dönmeye çalışan İlçe Komiseri Vezirov, Ermenilerin saldırısına uğramıştı. Savunmasız Müslüman ahali Rus yetkililerden yardım istemişti²⁰. Buna rağmen

¹⁷ Şahin, *Türkiye-Mavera-yı Kafkasya*, s. 490.

¹⁸ Nurcan Yavuz, “Doğu Anadolu'daki Ermeni Mezaliminin Brest-Litovsk Barış Görüşmelerinde Protestosu”, *Atatürk Yolu Dergisi*, Sayı:15 (1995), s.389-390.

¹⁹ ATASE. BDH. Kl. 2481, D. 405, F. 3-1.

²⁰ Rusya Devlet Arşivi'nde bu konuyla ilgili olarak bulunan çok sayıda belgeye örnek olarak bkz. Gürcistan Merkez Devlet Tarihi Arşivi (TSGİAG). Fon: 2081. Sayı: 1. Dosya: 616. Sayfa: 3,4, 6' dan naklen **Rus İmparatorluk Kayıtlarında Ermeni Sorunu**

Ruslar Ermenilerin Kafkasya'daki konumunu güçlendirecek adımlar atmaya devam etti. Geri çekilen Rus kuvvetlerinin yerini genellikle Ermeni birlikleri almaya başladı. Lenin'in çevresindeki Ermeni Bolşevikler, Rus askerleri bölgeyi boşaltmadan önce Ermenilerin idareyi ele almaları için çalıştılar. Mahalli organlara Rus askerî makamları tarafından Ermeni memurlar atanıyordu. Böylece Doğu Anadolu'ya Türklerin hâkim olmasını engelleyeceklerini düşünüyorlardı. Bu suretle Doğu Anadolu'da bir Ermenistan kurulmasının hazırlıkları yapılmaktaydı²¹.

Rusların desteğini arkasına alan Ermeniler, Şaumyan'ın liderliğini kullanarak ilk olarak Ermeni askeri gücünü artırdı. Savaş boyunca Rus ordusuna hizmet eden Ermeni Kolordusu kısa zamanda 16.000 piyade, 1.000 süvari ve 4.000 milisten oluşan bir millî orduya dönüştürüldü. Ermeni ordusunun yanı sıra Gürcülerin 10.000 kişilik ordusu Ruslardan kalan silah ve teçhizatla donatıldı²². Ermeni ordusunun kuruluşuna ek olarak, bölgede nüfus çoğunluğunu sağlama çabaları neticesinde on binlerce Ermeni bölgeye nakledildi ve daha önce göç etmiş olan Ermenilerin memleketlerine dönmelerine ve tekrar iskânlarına çaba sarf edildi. Bir taraftan da Müslümanlara baskı uygulanarak onların bölgeden uzaklaştırılmasına gayret edildi. Müslüman ahaliye yönelik katl, gasp ve tecavüz vakaları insanlık dışı boyuttaydı²³. Ermeniler, kurdukları bu ordunun "Genel Komutanı" olarak Antranik'i tayin ettiler²⁴.

(1912-1917), haz. Natalia Chernichenkina, Cilt: II, Erzincan Üniversitesi Yayınları, Erzincan, 2015, s. 302-303.

²¹ İbrahim Ethem Atnur, **Osmanlı Yönetiminden Sovyet Yönetimine Kadar Nahçıvan (1918-1921)**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2001, s. 9.

²² W.E.D. Allen Poul Muratoff, **1828-1921 Türk Kafkas Sınırındaki Harplerin Tarihi**, Ankara, 1966, s.427.

²³ Ermenilerin Müslüman ahaliye yönelik insanlık dışı muameleleri için bkz. ATASE. BDH. Kl. 373-1032, D. 1484, F. 9-1. Ayrıca krş. Nurcan Yavuz, "Rusya'nın Barış Dekretinin Kafkas Cephesi'ndeki Olaylara Etkisi", **Atatürk Yolu Dergisi**, Sayı:17 (1996), s. 84. Ayrıca bkz. EK: 2.

²⁴ Antranik Çelebyan, **Antranik Paşa**, çev. Mariam Arpi&Nairi Arek, Pêrî Yayınları, İstanbul 2003, s. 225.

Brest-Litovsk ve Erzincan mütarekelerinin hükümlerine aykırı olarak²⁵ silahlandırılan ve sayısı artırılan Ermeni ordusu, Bolşevik Hükümeti'nin desteğiyle “*Büyük Ermenistan*” projesini hayata geçirmek için Doğu Anadolu'da Türklere karşı yürüttükleri katliamları sıklaştırdılar²⁶. Böylelikle Türk nüfus göçe zorlanarak azaltılacak, Ermeniler sayıca üstün duruma getirilerek “Bolşevik Ermenistanı”nın yolu açılacaktı²⁷. Öte yandan İngiltere ve Fransa da bölgede Rusya'nın zayıflamasını fırsat bilip kendilerine de yer açma arayışına girdiler. Kafkasya ve Doğu Anadolu'daki Ermenileri bunun için kullanmaya başladılar²⁸.

Brest-Litovsk Antlaşması ve Türk İleri Harekâtı

Ermenilerin her fırsatta Türklere karşı zalimane hareketlerde bulunmaları Brest-Litovsk'ta Osmanlı heyeti tarafından İttifak Devletleri ve Bolşevik Heyeti nezdinde protesto edilmişti²⁹. Çünkü Bolşeviklerle barış müzakerelerine Ahmet Nesimi Bey, Ahmet İzzet Paşa ve bizzat sadrazam Talat Paşa katılmıştı. Türk heyeti yapılan görüşmelerde Bolşevik Rusların Ermenilerle ilgili konulara Çarlık Rusya'sından farklı bakmadıklarını görmüştü. Hâlbuki Osmanlı Devleti, görüşmelere Sadrazam seviyesinde katılmak suretiyle bu konuya ne kadar çok önem verdiğini ve mücadele edeceğini göstermekteydi. Bolşevikler Doğu Anadolu'da Ermenileri silahlandırıp barışı ağırdan almaya başlayınca Talat Paşa'nın tavsiyesini de dikkate alan Enver Paşa, III. Ordu Komutanı Vehip Paşa'ya, Erzincan istikametinde ilerleme emri verdi. Enver Paşa, ayrıca Rus birliklerinin yerini yeni bir düşmanın almasını önlemek için³⁰ Osmanlı heyetinden işgal altındaki Doğu Anadolu'nun³¹ boşaltılması için girişimlerde bulunmasını istemiş, ancak

²⁵ McCarthy, **Ölüm ve Sürgün**, s. 221.

²⁶ ATASE. BDH. Kl. 373-1032, D. 1484, F. 15-01-02.

²⁷ Selma Yel, **Yakup Şevki Paşa ve Askerî Faaliyetleri**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2002, s. 35.

²⁸ Nurcan Yavuz, “Doğu Anadolu'daki Ermeni Mezaliminin Brest-Litovsk Barış Görüşmelerinde Protestosu”, **Atatürk Yolu Dergisi**, Sayı:15 (1995), s.391.

²⁹ Yavuz, “Doğu Anadolu'daki Ermeni”, s.386-389.

³⁰ Enver Paşa'nın bu husustaki tespitleri için bkz. ATASE. BDH. Kl. 2905, D. 433, F. 6-15a.

³¹ ATASE. BDH. Kl. 2905, D. 433, F. 2-40.

bundan da sonuç alınamamıştı. Ermeni kararnamesi ile Müslümanlara yönelik katliamlar yan yana konduğunda Rusların niyetleri bütün çıplaklığıyla ortaya çıkıyordu ki Osmanlı makamlarının buna razı olması mümkün değildi³².

Doğu Anadolu'daki katliamları durdurmak için III. Ordu Komutanı Vehip Paşa adımlarını çok dikkatli attı ve bir takım girişimlerde bulundu. Paşa, Osmanlı Devleti'nin "*Karadeniz'de bir Pontus ayaklanmasına meydan vermek istemeyen*" politikasına uygun olarak bölgedeki Rum ahaliyle ilişkilerini sıcak tutmakta, Rumları Rusların kucağına atmak için çaba sarf etmekteydi. Trabzon Rum-Ortodoks Kilisesi Metropolit Hrisantos, Rus işgali durumunda Osmanlı dönemindeki bütün idari yetkilerini, iktidar ve nüfuzunu kaybedip sadece din adamı olarak kalacağına hesabını yapıyor ve Ruslara mesafeli davranıyordu. Ruslar da metropolitin Enver Paşa ile kişisel irtibatı olduğundan haberdardı. Rusya'da meydana gelen Şubat 1917 devrimi belirsizliği iyice artırdı. İşte böyle bir dönemde Türk ordusu inisiyatif aldı³³. Osmanlı III. Ordusu'nun Şubat 1918'de Trabzon'a yaklaşması sırasında Vehip Paşa, Hrisantos'u şehrin geçici yönetiminin başı ilan etti. Hrisantos, kendisini tebrik etmeye gelen ziyaretçilerine, Vehip Paşa ile olan kişisel dostluğunu da anlatmayı ihmal etmiyordu³⁴.

Rus Ordu Karargâhı'nın Erzincan'dan Erzurum'a taşınmasından sonra buradaki Rus silahlarından bir kısmı Ermenilerin eline geçti ve

³² ATASE. Kl. 373-1032, D. 1484, F. 13, 13-04/13a. Hariciye Nazırı Ahmet Nesimi Bey, 18 Ocak 1918'de Troçki ile yaptığı görüşmesini Talat Paşa'ya anlatmış, Talat Paşa da Enver Paşa'ya; "Bolşevikler Ermenileri silahlandırdıktan sonra Doğu Anadolu'dan çekileceklerdir. Dolayısıyla şimdiden askeri hazırlıklara başlanması gerekmektedir." demek suretiyle Rusların niyetlerini ve buna karşı alınması gereken önlem hakkındaki fikrini belirtmişti. Bkz. Yusuf Hikmet BAYUR, **Türk İnkılâp Tarihi**, cilt III, kısım 4, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1983, s.123.

³³ ATASE. BDH. Kl. 525-458 D.2046, F.002. Türk ordusunun durumunu gösteren kroki için bkz. EK 3.

³⁴ Michael A. Reynolds, **İmparatorlukların Çöküşü Osmanlı-Rus Çatışması 1908-1918**, çev. Yücel Aşkoğlu, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2016, s. 169-170. Ayrıca krş. Abdurrahim Aydın&Aydın Özgören, "Trabzon'un Ruslar Tarafından İşgali ve Trabzon Rumları'nın Faaliyetleri", **Askeri Tarih Araştırmaları Dergisi**, Sayı: 10, Ağustos 2007, Yıl: 5, s. 241.

Erzincan ve çevresindeki Müslüman ahaliye Ermenilerin baskı ve zulmü iyice arttı³⁵. Vehip Paşa, bir taraftan da Rus-Kafkas Orduları Başkomutanı General Prejevalski ve Rus-Kafkas Ordusu Komutanı General Odişelidze'den katliamların durdurulmasını istedi³⁶. General Odişelidze verdiği cevapta rakamlar abartılı olsa da Türklerin katledildiğini kabul ederek gerekli tedbirleri alacağını belirtti. Fakat verilen sözlerin hiç biri Ermenileri durdurmaya yetmedi³⁷. Ermeniler, Erzincan'da faili muhtar olarak faaliyete başladılar³⁸.

Siyasi girişimlerden sonuç alınamaması üzerine Enver Paşa, Rus işgali altındaki bölgenin ancak askerî kuvvetle kurtarılacağına karar vererek -Büyük Ermenistan Projesi'ni önlemek için Şubat başında III. ve II. Ordu'ya harekât emrini verdi³⁹. 5 Şubat'ta Kelkit'in işgaliyle küçük çapta başlatılan harekât, 12 Şubat'ta cephenin genelini kapsayacak şekilde genişletildi⁴⁰.

Vehip Paşa, harekâtın ilk günü General Odişelidze'ye Ermeni katliamlarını durdurmak amacıyla harekâta başlamak zorunda kaldıklarını belirterek bunun Rus ordusu aleyhine düşmanca bir niyet taşımadığını ve Rus birlikleriyle yeniden temas kuruluncaya kadar harekâtın devam ettirileceğini bildirdi⁴¹. Kafkas Cephesi Başkomutanı General Lebedinski'nin harekâta tepkisi General Odişelidze'ye göre sert oldu.

³⁵ Erzincan çevresinde silahlı Ermeni çetelerinin arttığı hakkında III. Ordu Komutanı Vehip Paşa'dan Başkumandanlık Vekâlet'ine gönderilen raporlar ve ayrıntılı bilgi için bkz. ATASE. BDH. Kl. 525-458 D.2046, F.006-001. Aynı belge, F. 008-001.

³⁶ ATASE. BDH. Kl. 2905, D. 433, F. 6-29/ 6-44; Selçuk Ural, **Mondros Mütarekesi ve Doğu Vilayetleri**, IQ Yayınları, İstanbul, 2008, s. 104.

³⁷ Ermenilerin Müslüman ahaliye yaptığı katliamlarla ilgili belgelerin bir kısmı için bkz. **Arşiv Belgelerine göre Ermeni Mezalimi**, cilt I, Devlet Arşivleri genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara, 1995.

³⁸ I. Kolordu Kafkas Kumandanı azım Karabekir'in Üçüncü Ordu Kumandanlığı'na gönderdiği rapor ve harekât yapılması yönündeki tavsiyesi için bkz. ATASE. BDH. Kl. 2905, D. 433, F. 4-39.

³⁹ Kazım Karabekir, **Doğunun Kurtuluşu**, Erzurum, 1990, s.55.

⁴⁰ ATASE. BDH. Kl. 525-458 D.2046, F.009-001-002; Allen&Muratoff, **1828-1921 Türk Kafkas**, s. 429.

⁴¹ ATASE. BDH. Kl. 3920, D. 86, F. 1-6; ATASE. BDH. Kl. 2905, D. 433, F. 6-6.

Lebedinski, 14 Şubat'ta Vehip Paşa'ya gönderdiği telgrafta katliamlara ilişkin haberlerin abartılı olduğunu ileri sürerek harekâtın durdurulmasını istedi ve harekâtın devamı halinde Türklerin durumunun iyice kötüleşeceği tehdidinde bulundu⁴².

Harekât, bütün bu protesto ve tehditlere rağmen kararlılıkla sürdürüldü. III. Ordu birlikleri 13 Şubat'ta Erzincan'a girdi⁴³. Birlikler, Ermenilerin cılız direnişlerini kısa sürede kırarak 20 Şubat'ta Bayburt, 22 Şubat'ta Tercan (Mamahatun) ve 24 Şubat'ta Trabzon'u işgalden kurtardı. Yeni hedef zayıf Ermeni kuvvetleri tarafından tutulan Erzurum'du. Vehip Paşa, 1 Mart'ta 1. Kafkas Kolordu Komutanı Miralay Kâzım Bey'e Ermenilere takviye güçleri gelmeden Erzurum'un kurtarılması gerektiğini, bunun harekâtın planlandığı gibi uygulanması açısından son derece önemli olduğunu bildirdi⁴⁴.

Harekâtın başladığı günlerde Brest-Litovsk'ta görüşmeler kesintiye uğramış, Alman Hükümeti, Sovyet Hükümeti'ni tekrar masaya getirmek için harekâta karar vermişti. Almanların 18 Şubat'ta başlattıkları harekât bir hafta sonra büyük bir askeri zafere dönüştü. Sovyet Heyeti 10 Şubat'ta "*Ne Savaş, Ne Barış*" parolasıyla terk ettiği görüşmeye 24 Şubat'ta yeni şartlar içeren Alman notasını kabul ederek yeniden döndü. Notanın 5. maddesi "*Doğu Anadolu'da Rus işgali altında bulunan Türk topraklarının boşaltılmasını*" içeriyordu. Müttefikleri Batı Cephesi'nde büyük kazançlar elde etmesine karşın, Osmanlı Hükümeti bu maddeyle bir şey elde etmiş olmuyordu. Bu sebeple Osmanlı Hükümeti, 2 Şubat'tan beri başarıyla yürütülen harekâtın kazanca dönüşebilmesi için müttefiklerine, Elviye-i Selâse'nin kendisine bırakılmasını teklif etme kararı aldı. Enver Paşa, bu kararı 24 Şubat 1918'de

⁴² Ural, **Mondros Mütarekesi ve Doğu**, s. 104.

⁴³ ATASE. BDH. Kl. 525-458 D.2046, F.012; Karabekir, **Doğu'nun Kurtuluşu**, s. 69.

⁴⁴ **Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3 ncü Ordu Harekâtı**, Cilt II/II, Genelkurmay Başkanlığı HarbTarihi Dairesi Resmî Yayınları, Ankara, 1993, s.445-469. Türk ordusunun Erzurum ve Hasankale dolaylarındaki ileri harekâtının ayrıntıları için bkz. ATASE. BDH. Kl. 4840, D.12, F. 12-3, 12-4, 12-15.

Zeki Paşa aracılığıyla Alman Başkomutanlığına ilettiler. Enver Paşa; General Ludendorff'dan Sovyet Rusya ile yeniden başlayacak olan barış müzakerelerinde aşağıdaki hususların kabul ettirilmesini istedi⁴⁵:

“1- 1878’de Osmanlı Devleti’nce, savaş tazminatı olarak, Rusya’ya bırakılmak zorunda kalınan Türk topraklarının yani Kars, Ardahan ve Batum sancaklarının Osmanlı Devleti’ne geri verilmesi.

“2- Türklerin oturduğu bu bölgenin Rus ordusu ve Kızıl birlikler tarafından boşaltılması ve buraların asayiş ve düzen sağlanıncaya kadar Türk kuvvetlerince işgal edilmesi.

“3- 1878 sınırlarının karşısında bulunan Kafkas topraklarındaki Müslümanların “self-determination” prensibinden yararlanmaları ve onlara da bu hakkın tanınması”.

Almanya'nın 1914 sınırlarıyla yetinilmesi yönündeki itirazına rağmen, gelişen siyasi ve askeri olaylar Osmanlı Hükümeti'nin durumunu kuvvetlendirmekteydi. Bu sebeptendir ki Osmanlı Heyeti isteklerinde ısrar etti. Görüşmeler neticesinde isteklerin barış taslağında yer alması kabul edildi. Alman ultimatınınun 5. maddesinin değiştirilmesi 2 Mart'taki oturumda Sovyet Heyeti Başkanı Sokolnikov tarafından protesto edildi. İbrahim Hakkı Paşa 3 Mart'ta yaptığı konuşmada protestonun hukuki ve siyasi bir zemine oturmadığına dikkat çekerek, Elviye-i Selâse'nin Osmanlı Devleti'nin ayrılmaz parçası olduğunu dile getirdi⁴⁶.

3 Mart 1918'de imzalanan Brest-Litovsk Antlaşması'nın 4. maddesi ile Osmanlı Devleti, hem Doğu vilayetlerinin hem de Elviye-i Selâse'nin kurtarılması için büyük bir fırsat elde etmiş oldu. Anlaşmanın tartışmalara sebep olan 4. maddesi şu şekildeydi:

⁴⁵ Kocabaşoğlu&Berge, **Bolşevik İhtilali ve Osmanlılar**, s. 140-143.

⁴⁶ Selami Kılıç, “Unutulmuş Barış: Brest-Litovsk (Mart 1918)”, **Atatürk'ten Soğuk Savaş Dönemine Türk-Rus İlişkileri**, çev. ve haz. İlyas Kamalov&İrina Svistunova, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2011, s. 25-32.

“Almanya Devleti genel barışın yapılmasını ve Rus ordusunun tamamen terhis edilmesini müteakip üçüncü maddenin ilk fıkrasında beyân olunan hattın doğusundaki araziyi boşaltmaya hazırdır. Meğer ki altıncı madde suret-i âhirle tayin-i ahkâm edilmiş ola. Rusya Devleti, Doğu Anadolu Vilâyetlerinin boşaltılması ve Osmanlı Devleti'ne muntazam bir şekilde geri verilmesini sağlamak için gayret gösterecektir. Ardahan, Kars ve Batum sancakları dahi derhal Rus askerleri tarafından tahliye edilecektir. Rusya Devleti işbu sancakların hukuk-ı umûmiye ve düvel-i hukuk nokta-ı nazarından iktisâb edebilecekleri yeni duruma karışmayacak ve ayrıca bunların ahalisini bu yeni durumu komşu hükümetler ve özellikle Osmanlı Devleti ile bilittifâk tayin hususunda muhtar bırakılacaktır” ⁴⁷.

III. Ordu Komutanı Vehip Paşa, silahlı çatışma olmaksızın bölgeyi boşalttırma girişimleri çerçevesinde çeşitli temaslarda bulunmuştu. 25 Şubat 1918 tarihinde Ermenilere bir telgraf gönderdi. Gönderdiği telgraf ve aldığı cevap şu şekildeydi ⁴⁸:

“Antranik Paşa'ya ve Erzurum Yöneticilerine!

Osmanlı'nın muzaffer kuvvetleri vatan topraklarını kurtarmak için hareket içerisinde. Brest-Litovsk Antlaşması'na göre; Batum, Kars, Ardahan, Oltu ve Artvin'i Ruslar bize bıraktı. Dolayısıyla ben size hemen bu sınırların ötesine çekilmenizi öneriyorum. Aksi halde yasalar çerçevesinde, çok ağır bir şekilde cezalandırılacağız. Zaten bizim kuvvetlerimiz şu an Batum'dadır, Kars'a doğru da hareket etmektedir.”

Antranik bu talebe karşılık şu cevabı vermiştir:

“Osmanlı Ordusu Komutanına!

Eğer Brest-Litovsk Antlaşması size Kars ve Batum'u vermiş ise, bize de Kars, Erzurum, Van, Bitlis ve kalan dört vilayeti kurtarmamız için askerî cephane verdi. Rus hükümeti bize silah verdi ve bizler bu silahlarla buraya geldik. Bu vatanın sizin mi bizim mi olduğuna silahın gücü karar verecek...”

⁴⁷ Kurat, **Türkiye ve Rusya**, s.384.

⁴⁸ Çelebyan, **Antranik Paşa**, 231.

12 Şubat'ta Doğu Vilayetlerinin kurtarılması amacıyla başlatılan harekât, 1878 sınırına ulaşıncaya kadar devam ettirilebilecekti. Nihayet 12 Mart'ta Erzurum'u alarak ileri harekâtına devam etmiş ve 14 Mart 1918 tarihinde 1914 sınırlarına ulaştı. Bu şekilde III. Ordu'nun ilk safhada 1914 sınırına ulaşması bir anlamda antlaşmanın getirdiği bir zorunluluk oldu⁴⁹. Ermenilerin komutanı Antranik, Erzurum'un düşmesinden sonra, görevinden istifa etti⁵⁰. Ancak milis üniforması giymek suretiyle Osmanlı ordusuna karşı mücadeleye devam etti. Fakat kırk yıldır Rus hâkimiyetinde olan ve Ermenilerin Ermenistan'ın bir parçasıymış gibi gördükleri Kars'ın Osmanlı ordusunun eline geçişini seyretmek zorunda kaldı⁵¹.

Trabzon Konferansı

Brest-Litovsk Antlaşması'nın imzalandığı 3 Mart 1918'de Türk Ordusu Doğu Anadolu'nun önemli bir bölümünü kurtarmış ve 1878 sınırlarına ulaşmıştı. Brest-Litovsk Antlaşması'na göre; Kars, Ardahan ve Batum sancaklarından Rusların çekilmesi gerekiyordu. Rus ordusu dağıldığı için bu sancaklar boşaltılmıştı. Fakat Ruslar çekildikçe onların yerini Ermeniler ve Gürcüler almaktaydı. Ermeniler Kars ve Ardahan'ı, Gürcüler ise Batum'u işgal altında tutuyorlardı⁵². Bu hareket anlaşmaya aykırı düştüğü için Brest-Litovsk'taki Türk heyeti bunu Sovyetler nezdinde protesto etti. Sovyet hükümeti, Brest-Litovsk Antlaşması'nı imzalamakla birlikte, Doğu Anadolu vilayetleriyle Elviye-i Selase'nin boşaltılması yolunda Ermeni ve Gürcü birlikleri üzerinde baskı yapmış değildi. Üstelik bu şehirlerde Ermenilerin daimi olarak yerleşmeleri için bazı askeri ve siyasi tedbirler de almaktan kaçınılmaktaydı. Aslında bu durum, Rusya'nın Brest-Litovsk Antlaşması'na

⁴⁹ Rezzan Ünalp, "Birinci Dünya Savaşı'nda Türk Birliklerinin Azerbaycan'ı Tahliye Etmesine Kadar Olan Süreçte Kafkas İslam Ordusu'nun gence ve Bakü Harekâtı", **VIII. Uluslararası Atatürk Kongresi**, haz. Merve Uğur, Cilt: II, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2017, s. 269.

⁵⁰ Kafkas Kabaslov gazetesinde yer alan haberin ayrıntıları ve Vehip Paşa'nın ayrıntılı raporu için bkz. ATASE. BDH. Kl. 2948, D. 632, F. 6-2.

⁵¹ Çelebyan, **Antranik Paşa**, 245-249.

⁵² ATASE. BDH. Kl. 525-458 D.2046, F.007.

gerçek bakışının bir yansımasıydı. Rusya, bu anlaşmayı mecburen kabul edip imzalamıştı. Rusya'nın Kafkas ülkelerinin bağımsızlığını kabul etmek gibi bir niyeti olmadığı gibi, Bakü petrollerinden vazgeçmeyi de hiç düşünmüyordu. Bir bahaneyle bu anlaşmayı feshetme yoluna gideceği aşikârdı⁵³.

III. Ordu Kumandanı Vehip Paşa, merkezi Tiflis olan Ermeni, Gürcü ve Azerbaycan Türklerinin teşkil ettiği Maveraya-yı Kafkas Hükümeti'nden buraları boşaltmasını istedi. Ancak Maveraya-yı Kafkas Hükümeti, bu talebi yerine getirmeyi reddetti ve Brest-Litovsk Antlaşması'nı tanımadığını bildirdi. Osmanlı Devleti, soruna siyasi çözüm bulmak için hükümet temsilcilerini görüşmelerde bulunmak için Trabzon'a çağırdı⁵⁴. Osmanlı Devleti, askerî birliklerin Kars, Ardahan ve Batum'u boşaltmasını istedi. Çünkü Seym, Rusya'dan ayrı, bağımsız bir kurum olduğunu ilan etmemişti⁵⁵.

Trabzon Görüşmeleri başlamadan önce taraflar beklentilerini farklı şekillerde dile getirdiler: Osmanlı Hükümeti, "Elviye-i Selase" üzerindeki hakkının tanınmasını istiyordu⁵⁶. Bu, Vehip Paşa'nın 10 Mart 1918 tarihli telgrafıyla Komiserliğe bildirdi. Buna karşın Seym, 1 Mart 1918 tarihli toplantısında; "*1914 sınırının esas alınmış Osmanlı topraklarında kalmak şartıyla muhtar bir Ermenistan kurulmasını*" ve bunun Osmanlı Devleti'ne bildirilmesini kararlaştırdı. Osmanlı Devleti'nin bu kararı tanınması pek mümkün görünmüyordu. Zira Brest-Litovsk'ta Bolşevik Heyeti'ne bunun çok ilerisinde şartlar kabul ettirilmişti⁵⁷.

⁵³ Nitekim Ruslar, 15 Eylül 1918'de Halil Paşa'nın Bakü'ye girmesini anlaşmanın ihlali saymış ve anlaşmayı 20 Eylül 1918 tarihinde fesh ettiğini açıklamıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Mustafa Gül, "Elviye-i Selâse'nin Osmanlı Devleti'ne İadesi ve Bazı Uygulamalar", **Atatürk Yolu Dergisi**, Sayı: 15 (1995), s.369-370.

⁵⁴ Ünalp, "Birinci Dünya Savaşı'nda, s. 270.

⁵⁵ İrade Bağirova, "Birinci Dünya Savaşı Döneminde Osmanlı Devleti'nin Kafkasya Politikası", **VIII. Uluslararası Atatürk Kongresi**, haz. Merve Uğur, Cilt: II, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2017, s. 252.

⁵⁶ Başkumandan Vekili Enver Paşa'nın konuyla ilgili emri hakkında bkz. ATASE. BDH. Kl. 2905, D. 433, F. 5-24. Ayrıca bkz. EK 4.

⁵⁷ Ural, **Mondros Mütarekesi ve Doğu**, s. 107.

Çhenkeli başkanlığındaki Maveraya-yı Kafkas Heyeti Trabzon'a 10 Mart'ta, Miralay Rauf Bey başkanlığındaki Osmanlı Heyeti 12 Mart'ta ulaştı. Resmi görüşmeler ise 14 Mart'ta başlayıp 14 Nisan'da bitti. Kafkas Heyeti'nin, Brest-Litovsk Antlaşması'nı tanımayacağını belirtmesi görüşmeleri daha başından çıkmaza soktu. Bu tavır karşısında barışın mümkün olamayacağını gören Osmanlı Heyeti III. Ordu'nun Elviye-i Selâse'ye girmesine kadar görüşmeleri olurlarına bıraktı. Elviye-i Selâse'nin ele geçirilmesinden sonra Kafkas Heyeti'nin hukuki temelden yoksun talebi fiili olarak da anlamını yitirecekti. III. Ordu Elviye-i Selâse'ye girince Osmanlı Heyeti, 1914 sınırının kabulü ve Doğu vilayetlerinde muhtar bir Ermenistan kurulması yönündeki teklifleri şiddetle geri çevirdiği gibi Kafkas Hükümeti'nin Elviye-i Selâse üzerindeki iddialarından vazgeçmesini istedi. Görüşmelerin kilitlenmesi üzerine taraflar müzakerelere ara verdiler. İkinci dönem müzakereler 29 Mart'ta başladı. Rauf Bey, görüşmelerde ilerleme sağlanabilmesi için Çhenkeli'den şu isteklerde bulundu:

“1- Maveraya-yı Kafkasya bağımsız bir devlet olarak ortaya çıkmalıdır.

2- Brest-Litovsk Antlaşması tanınmalıdır.

3- Ermeniler hakkında özerklik taleplerinden vazgeçilmelidir”.

Osmanlı Hükümeti, istekleri kabul edilinceye kadar Maveraya-yı Kafkasya Hükümeti'ni tanımama kararı aldı. Çhenkeli 5 Nisan'daki oturumunda Rauf Bey'in 21 ve 29 Mart tarihlerinde yaptığı önerileri dik-kate almayıp küçük toprak değişiklikleri önererek kendi tekliflerinin kabulü konusunda ısrar etti. Bunun üzerine Hariciye Nazırı Nesimi Bey, Kafkas Heyeti'ne verilmek üzere bir nota hazırladı. Notada özetle; Osmanlı Devleti'nin Brest-Litovsk'ta kazandığı haklarının tanı-nıp buna ters düşen taleplerden vazgeçilmesi ve notaya 48 saat içinde cevap verilmesi isteniyordu. Kafkas Heyeti, 3 Nisan'a kadar ya bu istekleri kabul edecek ya da harekâtın sonuçlarına katlanacaktı⁵⁸. Çhenkeli'nin 7 Nisan'daki Kars bölgesinde bir takım toprak tavizlerini içe-

⁵⁸ Şahin, *Türkiye-Maveraya-yı Kafkasya*, s. 506-521.

ren teklifi Osmanlı Hükümeti tarafından kabul görmedi. Elviye-i Selase'nin durumu hakkında Başkomutan Vekili Enver Paşa, 4 Nisan 1918'de III. Ordu Komutanı Vehip Paşa'ya şu emri vermişti⁵⁹:

“Üç senedir döktüğü kanların ve uğradığı zorlukların ve felaketlerin mükaafatı olarak Osmanlı Hükümetinin eskiden kaybettiği ve Brest-Litovsk Muahedesi ile istikbalini sağladığı Batum, Kars ve Ardahan'ı fülen işgal etmek hükümetin vazifesidir.”

İleri harekâtı yürütecek olan birliklerin şu hususlara dikkat etmeleri emredildi⁶⁰:

“1-Harekâtın yürütüldüğü bölgede tesadüf olunacak Rus askerlerine karşı düşmanca muamele edilmeyecektir.

2-Müslüman ahaliye katliamda bulunan, Osmanlı Devleti'ne karşı silahlanmış olan Ermeniler, Rus elbisesi giymiş olsalar bile onlara asi ve şaki gözüyle bakılıp Divan-ı Harbe sevk edileceklerdir. Hiçbir ayırım yapılmaksızın kadın ve çocuklara Osmanlılığa yakışır şekilde davranılacaktır.

3-Ermeni amaçlarına hizmet eden, Müslümanları katleden ve yerli Ermenilerle işbirliği halindeki Kafkasyalı Rus Ermenisi, Gürcü vs. gibi kişiler de Rus ordusu olarak tanınmayacaklardır.”

Enver Paşa'nın emri doğrultusunda ilerleyen Osmanlı kuvvetleri 3 Nisan'da Ardahan'a girdi⁶¹. Öte yandan Osmanlı Heyeti, Brest-Litovsk barışına dayanarak Batum'un teslimini istedi. Heyetin ikinci isteği ise Maveraya'yı Kafkasya Hükümeti'nin bağımsızlığını ilan etmesiydi. Osmanlı Heyeti'nin yeni istekleri Seym'de büyük tartışmalara yol açtı. Seym 13/14 Nisan gecesini Osmanlı isteklerini reddettiği gibi, Osmanlı Devleti'ne karşı savaş ilan edilmesine karar verdi. Seym içerisinde etkin konumda bulunan Gürcülerin bu kadar cesaretli davranmalarının arkasında Alman hükümetinden aldıkları güç olduğuna

⁵⁹ **Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi**, s.479.

⁶⁰ ATASE. BDH. Kl. 5595, D. 1, F. 1-9.

⁶¹ Mareşal Fevzi Çakmak, **Birinci Dünya Savaşı'nda Doğu Cephesi**, Genelkurmay Başkanlığı ATASE ve Genelkurmay Denetleme Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2005, s. 238-239.

dair bazı ipuçları vardır⁶². Gegeçkori 14 Nisan'da heyete gönderdiği yazıda; Seym'in aldığı kararları belirttikten sonra, Tiflis'e geri dönmelerini istedi. Bu emir doğrultusunda Kafkas Heyeti 14 Nisan'da Batum'a hareket etti. Böylece bir ay boyunca sürdürülen görüşmelerden sonuç alınamadı⁶³.

Trabzon müzakereleri sırasında devam eden Türk ileri harekâtı görüşmelerin kaderine doğrudan tesir etti ve görüşmelerin kesildiği gün 14 Nisan'da Türk ordusu Batum'a girdi⁶⁴. Türk ordusunun karşısında donanımlı Gürcü ve Ermeni kuvvetleri vardı. Batum'daki Gürcüler seferberlik ilan ederek 12 bin kişi toplamışlardı. Ayrıca buradaki Rum ve Ermenilerden de bir tabur oluşturulmuştu. Batum'un zaptı için 4 Nisan 1918'de ileri harekâta geçen 37. Kafkas Tümeni'ne, 10. ve 3. Kafkas tümenleri de katıldı⁶⁵. Bunu 25 Nisan'da Kars'ın kurtarılması izledi. Böylece 40 yıllık bir aradan sonra Elviye-i Selâse tekrar Osmanlı hâkimiyetine girdi⁶⁶.

Bu durumda Maverayı Kafkas Hükümeti, ya savaşıyor ya da Osmanlı Devleti ile barış masasına oturacaktı. Osmanlı Devleti, bu şekilde kendi şartlarını Maverayı Kafkas Komiserliği'ne kabul ettirmek için gereken siyasi ve askeri üstünlüğü ele geçirmiş oluyordu. Bu durum karşısında 22 Nisan 1918 tarihinde toplanan Seym, Maverayı Kafkasya'nın Rusya'dan ayrıldığını ve bağımsız bir cumhuriyet olduğu resmen ilan etti. Çünkü başka türlü anlaşma yapılabilecek hukukî zemin oluşturulamıyordu. Ermeniler, bundan çok memnun olmasalar

⁶² Osmanlı Devleti'nin Kafkasya'da izlediği politikayı Alman ve Gürcü menfaatlerine aykırı bulan Almanya, bölgeye çok sayıda ajan göndererek bütün gelişmelere doğrudan müdahale etmekteydi. Hatta Almanya kontrolünde bir Gürcistan devleti kurulması için çalışmalar başlatan Almanya, Trabzon Konferansı'na bir delege ile katılıp bu görüşünü açıklamak istemiş ama bu mümkün olmamıştı. Ayrıntılı bilgi için bkz. Mustafa Çolak, **Alman İmparatorluğu'nun Doğu Siyaseti Çerçevesinde Kafkasya Politikası (1914-1918)**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2006, s. 230-235.

⁶³ Kurat, **Türkiye ve Rusya**, s. 472.

⁶⁴ Ünalp, **Birinci Dünya Savaşı'nda**, s. 270.

⁶⁵ **Birinci Dünya Harbi'nde**, s. 488.

⁶⁶ Çakmak, **Birinci Dünya Savaşı'nda**, s. 238-239. Gül, **Elviye-i Selâse'nin Osmanlı**, s. 370-371.

da çaresiz kabul etmek zorunda kaldılar. Kaçaznuni bu durumu şöyle ifade etmektedir⁶⁷:

“Bizim bu ayrılmayı kabul etmemiz kolay değildi. Ama başka bir yol yoktu. Bizim karşı gelmemiz durumunda Güney Kafkasya Federasyonu dağılacak; Gürcistan ile Azerbaycan anlaşarak Türklerle barışacak ve biz yalnız kalacaktık... Üstelik bize cephede yardım edecek bir güç olmadığı gibi cephe gerisinde de yalnızdık.”

Gürcistan, Azerbaycan ve Ermenistan'dan oluşan devletin ismi, “Mavera-yı Kafkasya Demokratik Federatif Cumhuriyeti” oldu. Federasyonu oluşturan bu unsurlar kendi iç işlerinde bağımsız ama dış işlerinde Seym'e bağılıydılar. 22 Nisan 1918'de Güney Kafkasya Seymi Transkafkasya Demokratik Cumhuriyeti bildirisini kabul etti. Geçkörü hükümeti istifa etti ve A.İ Çenkeli başkanlığında yeni bir hükümet kuruldu⁶⁸. Gürcü Çenkeli, 23 Nisan'da Vehip Paşa'ya gönderdiği telgrafta, “Seym'in bağımsızlığını ilan ettiğini ve Mavera-yı Kafkasya Federatif Cumhuriyeti'nin kurulduğunu belirterek barış müzakerelerinin yeniden başlaması için delegelerin Batum'a gelmesini ve Türk ileri harekâtının durmasını” talep etti. Osmanlı Devleti, Seym'in Brest-Litovsk Antlaşmasını kabul etme kararını olumlu buldu⁶⁹ ve 25 Nisan'da Mavera-yı Kafkasya Cumhuriyeti'ni tanıdı⁷⁰.

Batum Konferansı

Mavera-yı Kafkas Hükümeti, III. Ordu'nun 1878 sınırlarına ulaşması üzerine, Mayıs ayı başında Osmanlı Hükümeti'ne başvurarak Brest-Litovsk barışını ve harekâtın yarattığı fiili durumu görüşme isteğini bildirdi⁷¹. Taraflar 11 Mayıs'ta Batum'da bir araya geldi. Hariye Nezareti'nden Ahmet Muhtar Bey ve III. Ordu Komutanı Vehip Paşa'nın delege olarak yer aldığı Osmanlı Heyeti'ne Şura-yı Devlet Reisi Adliye Nazırı Halil Bey(Menteşe) başkanlık ediyordu. Mavera-yı

⁶⁷ Kaçaznuni, **Taşnak Partisi'nin Yapacağı**, s. 48.

⁶⁸ Bağirova, **Birinci Dünya Savaşı**, s. 252.

⁶⁹ ATASE. BDH. Kl. 1484, D. 5, F. 001-06.

⁷⁰ Ural, **Mondros Mütarekesi ve Doğu**, s. 109; Ünalp, a.g.m., s. 270.

⁷¹ Kürkçüoğlu, **1918-1920 Türkiye-Azerbaycan**, s. 119.

Kafkas Cumhuriyeti Heyeti'ne ise Çhenkeli başkanlık ediyordu. Halil Bey, yeni şartlarda Brest-Litovsk Antlaşması'nın görüşmelere temel teşkil edemeyeceğini, Maverayı Kafkas Hükümeti'nin bu antlaşmayı tanıdığını açıklamasından sonra bile savaşmaya devam ettiğini belirttikten sonra, Batum'la birlikte 1829 Edirne Antlaşması ile Rusya'ya bırakılmış olan Ahıska ve Ahılkelek nahiyelerinin de Türkiye'ye ilhakını istedi⁷². Çünkü bölgedeki Müslüman ahali 26 Nisan'da, Bolşeviklerin 15 Kasım 1917'de ilan ettikleri "*Rusya'daki Milletlerin Haklarına Aid Beyanname*"ye dayanarak Osmanlı Hükümeti'ne bağlanma kararı almışlardı. Enver Paşa, bunun Kafkas Heyeti'ne kabul ettirilmesini emretti⁷³. Ayrıca Osmanlı birliklerinin Kuzey İran'a sevki amacıyla Gümrü-Eçmiyazın ve Nahçıvan-Culfa demiryolunun Osmanlı denetimine bırakılması ve son olarak savaş sürdüğü müddetçe İngiltere'ye karşı Güney Kafkasya demiryolunun tamamından serbestçe yararlanma hakkının tanınması istendi⁷⁴. Bu istekler Osmanlı tarafının Kafkasya'daki harekâtı Brest-Litovsk barışının dışına çıkarak savaşın genel çerçevesi içerisinde yürütmek istediğini göstermektedir.

Halil Bey, Kafkas Cumhuriyeti'nin kendi içinde birlik oluşturamadığını ve barışın uzun ömürlü olamayacağını ileri sürdü. Halil Bey'in bu şekilde düşünmesinin sebebi; Gürcülerin Almanlarla, Ermenilerin de Sovyet Hükümeti'ne yakınlaşmasıydı. Halil Bey, cumhuriyeti oluşturan üç halkın ayrılarak müstakil devletlere dönüşmesini ve bu şart yerine geldikten sonra barış antlaşması yapılmasını önerdi⁷⁵. Bu teklif çerçevesinde Seym, 26 Mayıs'ta son bir toplantı yaparak kendini feshetti. Aynı gün Gürcistan ve Ermenistan, 28 Mayıs'ta da Azerbaycan bağımsızlığını ilan etti. Osmanlı Heyeti'nin şartı yerine gelince bu üç devletle 4 Haziran'da üç ayrı barış antlaşması imzalandı⁷⁶.

⁷² Ünalp, a.g.m., s. 270.

⁷³ Gül, a.g.m., s. 373.

⁷⁴ Allen&Muratoff, **1828-1921 Türk Kafkas**, s.435-436.

⁷⁵ **Osmanlı Mebusan Meclisi Reisi Halil Mentеше'nin Anıları**, haz. İsmail Arar, Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1986, s. 229-230.

⁷⁶ Kaçaznuni, **Taşnak Partisi'nin Yapacağı**, s. 51.

Trabzon Konferansı'nın aksine Batum Konferansı, Osmanlı Devleti için tam anlamıyla bir siyasi zaferdi. Çünkü Osmanlı Devleti, bölgede iki yeni devlet (Gürcistan ve Ermenistan) ortaya çıkararak doğu sınırını Sovyet Rusya'ya karşı güvenceye aldığı gibi, Ahıska, Ahılkelek ve Gümrü'yü ele geçirdi. Ayrıca askeri ve ekonomik açılardan öneme sahip olan demiryollarının üzerinde tam bir hâkimiyet kurdu. Allen-Muratoff, Osmanlı tarafının ileri sürdüğü istekleri Enver Paşa'nın Pan-Turanist hayallerinin yeniden canlanması olarak yorumlamakta ve antlaşmalarla Azerbaycan'ı Seym'den ayırıp Kuzey ve Güney Azerbaycan'ın fethi için istediği kapıyı açtığını iddia etse de⁷⁷ Enver Paşa'nın izlediği politikanın bölgenin tarihi, kültürel ve demografik yapısını göz önüne alarak bölgedeki Türklerin hukukunu koruma amaçlı olduğu görülmektedir⁷⁸.

28 Mayıs'ta Azerbaycan Türkleri, Gürcüler ve Ermeniler milli istiklallerini ilan etmişti. Tiflis Gürcistan'ın, Erivan Ermenistan'ın ve Bakü Azerbaycan'ın başkenti olacaktı. Ancak petrol rezervleriyle dikkat çeken Bakü, Osmanlı Devleti, Almanya, İngiltere ve Sovyet Rusya arasında tartışmaların odak noktasını teşkil etmekteydi. Almanlar Gürcülerle, Sovyetler Ermenilerle işbirliği hâlindeydi. Üstelik bu devletler bölgedeki Türklerin Osmanlı Devletiyle irtibatını engellemek için özel çaba harcamaktaydı. Bütün bu gelişmelere bağlı olarak Azerbaycan Milli Şurası'nın Başkanı Mehmet Emin Resulzade, İstanbul'a Bakü'nün alınmasının hayati önemde olduğunu bildiren mektuplar yazıp yardım isteğini bildirmekteydi⁷⁹.

Azerbaycan ve Kuzey Kafkasya Harekâtı

Osmanlı Devleti, Ermenistan'la 4 Haziran 1918'de yaptığı Barış ve Dostluk Antlaşması ile Gümrü-Çulfa demiryolunun kullanım hakkını

⁷⁷ Allen&Muratoff, **1828-1921 Türk Kafkas**, 436. Alman yazışmalarında da benzer bir kanaat olduğu, hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Çolak, **Alman İmparatorluğu'nun Doğu**, s. 233.

⁷⁸ Kars, Ardahan, Artvin, Kağızman ve Batum'un idari ve nüfus yapısı hakkında bkz. Ahmet Ender Gökdemir, **Cenûb-i Garbî Kafkas Hükûmeti**, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1989, s. 21-22.

⁷⁹ Çolak, **Alman İmparatorluğu'nun Doğu**, s. 238.

elde etti⁸⁰. Ayrıca Ermeni kuvvetlerinin terhisini hükme bağlayarak Ermenistan'ı tehdit unsuru olmaktan çıkardı. Batum'da imzalanan antlaşmaların en önemlisi Azerbaycan ve Kuzey Kafkasya ile 8 Haziran 1918'de imzalananlardır. Çünkü bu antlaşmalarla, Osmanlı Devleti bu iki devletin koruyucusu durumuna geçmekteydi. Osmanlı Devleti, ahalisi Türk ve Müslüman olan bu bölge halkını korumayı bir görev olarak görmekteydi⁸¹. Osmanlı Hükümeti, bölgedeki gelişmeler üzerine bazı Rum ve Ermenilerin başka yerlere göç ettiğinin haber alınması üzerine⁸², Elviye-i Selase'deki Rum ve Ermenilere beyannameler göndererek “*Osmanlı ordusunun kendini din, dil, mezhep ayrımı yapmaksızın bölgedeki bütün ahalinin can, ırz ve mal güvenliğini sağlamakla görevli gördüğünü, ahaliye herhangi bir saldırıda bulunulmayacağını, komitelerin tahriklerine kapılmamaları gerektiğini, işleriyle uğraşmalarının tavsiye edildiğini*” bildirdi. Bunun üzerine Ermeni ve Rum aileler göç etmekten vazgeçmiş, hatta daha önce göç edenlerden bazıları da geri dönmüşdür⁸³.

Osmanlı Başkomutanlık Vekâleti için bundan sonraki adım Azerbaycan'ın kuvvetlendirilmesi ve iç düzeninin sağlamaştırılmasına katkıda bulunmaktı. Azerbaycan Cumhuriyeti, Osmanlı Devleti ile imzaladığı Dostluk Antlaşması'nın 4. maddesi 'ne göre iç düzeni sağlamak üzere Osmanlı Devleti'nden yardım isteyebilecekti⁸⁴. Bu madde Azerbaycan'ın geleceği açısından büyük öneme sahipti. Her şeyden önce yeni kurulan devletin bir milli ordusu yoktu. Dolayısıyla sınırları dâhilinde güvenliğini sağlayamıyordu. Milli ordunun dışında Azerbaycan'ın, Osmanlı yardımına ihtiyaç duymasına neden olan başka etkenlerde vardı. Bilindiği gibi Bakü petroleri savaş boyunca Rus sanayisinin ayakta kalmasını sağlamıştı. Sovyet Hükümeti Çarlık idaresinin

⁸⁰ Çelebyan, **Antranik Paşa**, 272. Bu anlaşmanın tam metni için bkz. ATASE, BDH. Kl. 3190 D.62, F. 6-6, 6-7, 6-8.

⁸¹ Atnur, **Osmanlı Yönetiminden Sovyet**, s. 18-19.

⁸² ATASE. BDH. Kl. 2943 D.611, F. 6-11.

⁸³ Ardahan'da 1500 Ermeni aile kaldığı ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. III. Ordu Komutanı'nın Başkumandanlığa arzı. ATASE. BDH. Kl. 359 D.1023, F. 3-31.

⁸⁴ Kürkçüoğlu, **1918-1920 Türkiye-Azerbaycan**, s. 145-146.

izini takip ederek Bakü'yü elde tutabilmek için yoğun çaba sarf ediyordu. Bakü'nün sanayi şehri olmasından istifade ederek, buradaki Rus ve Ermeni işçileri komünist ideoloji etrafında birleştirmek amacıyla Stephan Şaumyan'ı 18 Mart 1917'de "*Kafkasya Fevkalade Komiseri*" unvanıyla Bakü'ye göndermişti. Şaumyan kısa sürede şehirde Komünist idare kurmuştu. Batum Konferansı'ndan sonra Ermeniler tehlike olmaktan çıkarıldıysa da Azerbaycan toprakları içerisindeki Taşnak çeteleri ve Şaumyan'ın liderliğini yaptığı Bolşevik tehlikesi devam ediyordu. 18 Mart 1918'de tesis edilen bu idarede, Rus ve Ermeniler hâkim olduğu için Müslüman ahaliye karşı düşmanca politika takip edildi. İdarenin Müslüman ve Türk düşmanlığı 31 Mart günü katliam boyutuna ulaştı ve Bolşevik ve Ermeni birliklerinin Türklere saldırması sonucu 12.000 kişi katledildi. Katliam Azerbaycan topraklarında bir ırk ve din savaşının yapıldığını gösteriyordu⁸⁵. Yaşanan bu olay Azerbaycan Türklerinin her an yeni bir Bolşevik-Ermeni katliamına maruz kalacağını gösterdiğinden Azerbaycan Hükümeti, Osmanlı askeri yardımı sayesinde bu tehlikeyi ortadan kaldırmayı planlıyordu. Askeri yardımı zorunlu kılan bir diğer etkende İngiltere'nin Kafkasya'ya hâkim olmak amacıyla Ermenileri silahlandırmasıydı. Silahlanma yarışı içerisinde Azerbaycan için tek güvence Osmanlı Hükümeti idi⁸⁶. Öte yandan Ermeniler bölgedeki Müslümanlara karşı katliam yapmaktaydı. Müslümanlara yönelik saldırılar özellikle Karabağ'da birçok Türkün Ermeniler eliyle öldürülmesiyle sonuçlanıyordu. Bu sebeple Şark Orduları Grubu Kumandanı Halil Paşa, Ermenistan-Azerbaycan sınırının bir an evvel kesinleştirilmesi ve Karabağ'a Müslüman ahalinin canını korumaya yetecek sayıda kuvvet sevk edilmesi tavsiyesinde bulunmaktaydı⁸⁷.

⁸⁵Abdulhalûk Çay, "Ermenilerin Bakü'de Yaptığı 31 Mart 1918 Katliamı", **Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumuna İlişkiler Sempozyumu**, Ankara 1985, s.246-247.

⁸⁶ Osmanlı hükümeti, bu durumu çok ciddi olarak takip etmekte ve bu hususlar bölgede gizli görev yapan Osmanlı subaylarının raporlarına yansımaktaydı. Daha ayrıntılı bilgi için ve Yüzbaşı Talipzâde Yusuf'un raporu için bkz. ATASE. BDH. Kl. 4323 D.195, F. 74-1. Kürkçüoğlu, **1918-1920 Türkiye-Azerbaycan**, s. 109.

⁸⁷ ATASE. BDH. Kl. 527 D.718, F. 10.

Yukarıda bahsedilen nedenlerden ötürü Osmanlı Hükümeti Azerbaycan'a askeri yardımı gerekli görüyordu. Bu amaçla dostluk antlaşması imzalanmadan önce yardımın şeklini belirlemek üzere hazırlıklara başlandı. Plana göre Azerbaycan'da üçer piyade alaylı üç piyade tümeni kurulacaktı. Bu iş için Nuri Paşa görevlendirildi. Azerbaycan Hükümeti ile 4 Haziran'da yapılan anlaşmayla da askeri yardımın hukuki temeli oluşturulmuştu. Nuri Paşa ve kurmay heyeti 25 Mayıs 1918'de Gence'ye gelerek karargâhını tesis etti. Nuri Paşa 31 Mayıs'ta gönderdiği raporda; Bolşeviklerin, Dağistan ve Kuzey Kafkasya'yı ellerine geçirmekte olduğunu, Ermeni tecavüzünün her yerde arttığını, bunlara bir an önce son verilmesi için Bakü'nün süratle zapt edilmesini, aksi halde olayların kontrol edilemez bir hal alacağını bildirdi⁸⁸. Başkomutanlık Vekâleti, Nuri Paşa'nın isteğini olumlu karşıladı. Nuri Paşa'nın isteği Şark Ordular Grup Komutanı Vehip Paşa tarafından da uygun görülerek, milli orduyu takviye için 5. Kafkas Tümeni tahsis edildi. Tümenin bütün birlikleri Haziran ortasında Gence'ye ulaştı⁸⁹. Türk ordusunun bu başarısı üzerine Ermenilerle Türkler arasında mütareke yapıldı ve sulh müzakereleri 19 Temmuz 1918'de başladı. Türk heyetine Osmanlı Kolordusu Kumandanı Miralay Kazım Karabekir, Ermeni heyetine ise Akopov başkanlık etti. Gümrü'de yürütülen müzakereler sonucunda 20 Temmuz 1918 mutabakat sağlanarak bazı kararlar alındı⁹⁰. Ancak Ermenilerin müzakerelerde, Ermeni askerlerinin Türk sınırından uzak tutulup Ermeni çetelerinin dağıtılması kararının aksine ordusunu güçlendirmek için zaman kazanmaya çalıştığının tespit edilmesi üzerine harekât için hazırlık yapılması kararlaştırıldı⁹¹. Temmuz başında tümen komutanlığına Albay Mürsel Bey getirildi. 5. Kafkas Tümeni'nin Azerbaycan topraklarına girmesi ve Bakü'ye ilerlemek için hazırlıklara başlaması Osmanlı-Alman anlaşmasına aykırıydı. Almanların tepki göstermesini

⁸⁸ **Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi**, s. 553.

⁸⁹ Türk ordusunun Gence, Ahılkelek, Ahıska gibi önemli yerleri ele geçirmesiyle ilgili olarak bkz. ATASE. BDH. Kl. 2944 D.613, F. 13, 16, 18.

⁹⁰ ATASE. BDH. Kl. 3190 D.62, F. 3-1, 3-2.

⁹¹ ATASE. BDH. Kl. 2944 D.613, F. 21.

engellemek için Nuri Paşa'nın komutasındaki birliklere “*Kafkas İslam Ordusu*” adı verildi. Böylelikle bu ordunun Osmanlı ordusundan ayrı bir teşkilatmış gibi görünmesi sağlandı⁹².

5. Tümen ve milis teşkilatlarıyla oluşturulan Kafkas İslam Ordusu'nun Haziran-Ağustos aylarında Ermenilere ve Bolşevik ordusuna karşında başarılı olmasına rağmen Bakü'ye girememesi ordunun takviyesini gündeme getirdi. Şark Orduları Grup Komutanlığı, 9 Ağustos'ta 9. Ordu'nun 107. Kafkas Alayı'nı Karakilise'den Bakü Cephesine hareket ettirdi. Bunun gerekçelerinden biri de Müslüman ahalinin Ermeniler tarafından katliama maruz kalmasıydı⁹³. Ayrıca 27 Ağustos'ta 15. Piyade Tümeni İslam Ordusu'nun emrine verildi. 15. Piyade Tümeni ve 107. Kafkas Alayı cepheye ulaştıktan sonra Bakü'nün ele geçirilmesi planlandı. Buna göre taarruzun 11 Eylülde yapılması kararlaştırıldı⁹⁴.

Hazırlıkların uzaması sebebiyle taarruz 14 Eylül'de başladı. Yoğun mücadelenin ardından Türk birlikleri 15 Eylül günü Bakü'ye girdi⁹⁵. Bakü'nün alınması Azerbaycan Devleti'nin ve Azerbaycan Türklerinin haysiyet mücadelesinde dönüm noktası oldu. Bakü'nün alınmasıyla Azerbaycan, Bolşevik ve Ermeni etkisinden kurtarılmış oldu. Fakat bu askeri harekâtın bittiği manasına gelmiyordu. 11 Mayıs 1918'de bağımsızlığını ilan etmiş olan Kuzey Kafkasya Cumhuriyeti'ni temsilen İstanbul'a gelen bir heyet, Enver Paşa'dan askeri yardımda bulunulmasını rica etmiş ve gereken sözü almışlardı. Artık Türk kuvvetlerinin yeni hedefi Kuzey Kafkasya idi. Bu amaçta İslam Ordusu'nun bazı birliklerinin Dağıstan'a gönderilmesine karar verildi. Bu işe 15. Piyade Tümeni memur edildi. Tümenin komutası Yusuf İzzet Paşa'ya verildi.

⁹² **Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi**, s. 555-572.

⁹³ ATASE. BDH. Kl. 527-718 D.2056, F.008-010.

⁹⁴ Süleyman İzzet, **Büyük Harpte 15.Piyade Tümeninin Azerbaycan ve Şimali Kafkasya'daki Harekât ve Muharebeleri**, İstanbul, 1936, s.25-26.

⁹⁵ Kürkçüoğlu, **Türk-Azerbaycan İlişkileri**, s. 254-260.

6 Ekim'de, 15. Tümen birlikleri Derbent'i aldı. 13 Ekim günü Derbent hükümet konağına Kuzey Kafkasya Cumhuriyeti bayrağı çekildi⁹⁶.

Sonuç

Rus Çarlığı, Osmanlı Ordusunun Doğu'daki düşmanıydı ve Birinci Dünya Savaşı'nın ikinci yılında Çar'ın orduları, Ermenilerin desteğiyle Van, Bitlis, Erzurum, Erzincan'ın dâhil olduğu Doğu Anadolu ve Kafkasya bölgesine hükmetmekteydi. Ancak Rusya'da 1917 yılında meydana gelen ihtilal hareketleri ortaya yepyeni bir tablo çıkardı. Çarlık Rusya'sının yerini almaya çalışan Bolşevikler, iç savaş nedeniyle duruma hemen hâkim olamadılar. Bu süreçte Bolşevikler, Rusya'nın hukuken I. Dünya Savaşı'ndan çekilebilmesi amacıyla Almanya ve Osmanlı Devleti ile mütareke yapmak istedi.

Osmanlı Devleti, bunu, Kars, Ardahan ve Batum'un da dâhil olduğu toprakları ele geçirebilmek için bir fırsat olarak gördü ve memnuniyetle karşıladı. Ermeniler, Rusya'daki ihtilalin bölgede meydana getirdiği otorite boşluğu nedeniyle Doğu Anadolu ve Kafkasya'da Müslüman ahaliye yönelik katliamlar yaptılar. Katliamlara son verilebilmenin tek çaresi bölgede istikrarlı bir yönetim oluşturabilmektir. Bunun için de Rusya, Almanya ve Osmanlı hükümetleri arasında barış yapılması gerekiyordu. Rusya, bölgedeki duruma geçici bir çözüm üretip zaman kazanmak istiyordu. Çünkü buralardaki hâkimiyetini kaybetmek niyetinde değildi. Bu amaçla Ermenileri silahlandırdı ve Doğu Anadolu'da Ermeni nüfusu artırmak için çaba sarf etti. Osmanlı Hükümeti, bir taraftan bölgedeki Müslüman ahalinin can ve mal güvenliğini sağlamaya çalışırken bir taraftan da Doğu Anadolu'da bir Ermenistan devleti oluşturmaya yönelik çabaları boşa çıkarma gayreti içerisindeydi. Bu, ancak bölgede fiili durum yaratmakla mümkün olabilirdi.

Enver Paşa, III. Ordu Komutanı Vehip Paşa'yı önce diplomatik yollarla sonra gerekirse askerî yollarla amaca ulaşmakla görevlendirdi.

⁹⁶ **Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi**, s.595-604.

Türk ordusu Erzurum, Erzincan, Kars, Batum gibi yerleri ele geçirince antlaşma için zemin hazırlandı ve Doğu Anadolu için herhangi bir tehdit unsuru kalmadı. Türk hükümeti, Kafkasya'daki adımları hukuki zemine oturtabilmek için Gürcistan, Azerbaycan ve Ermenistan'ın bağımsızlıklarını ilan etmelerinde ısrar etti. Bunda da başarılı oldu.

Gürcülerin Almanya'ya, Ermenilerin Sovyetler Birliği ve İngiltere'ye yaslanmış olması Azerbaycan Devleti ile halkının durumunu belirsizleştiriyordu. Bu nedenle Enver paşa, Kafkas İslam Ordusu'nun kuruluşu Bakü'nün kurtarılması emrini verdi. Nuri paşa komutasındaki bu ordu, Bakü'ye girerek bölgedeki Müslümanların kurduğu devleti tahkim etti.

Kaynakça

Arşiv Belgeleri

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA) Belgeleri

Babialı Evrak Odası (BEO), 4508/338061, lef 1 (1336 C 08).

Genelkurmay Başkanlığı Askerî Tarih, Stratejik Etüt Başkanlığı Arşivi (ATASE)

Birinci Dünya Harbi Kataloğu (BDH), Kl. 2948, D. 632, F. 6-2.

ATASE. BDH. Kl. 3920, D. 86, F. 1-6.

ATASE. BDH. Kl. 2948, D. 632, F. 6-2.

ATASE. BDH. Kl. 5595, D. 1, F. 1-9.

ATASE. BDH. Kl. 359 D.1023, F. 3-31.

ATASE. BDH. Kl. 4323 D.195, F. 74-1.

ATASE. BDH. Kl. 527 D.718, F. 10.

ATASE. BDH, Kl. 2481 D.405, F.3.

ATASE. BDH. Kl. 373-1032, D. 1484, F. 9-1.

ATASE. BDH. Kl. 373-1032, D. 1484, F. 13, 13-04/13a.

ATASE. BDH. Kl. 373-1032, D. 1484, F. 15-01-02.

ATASE. BDH. Kl. 525-458 D.2046, F.002-003.

ATASE. BDH. Kl. 525-458 D.2046, F.006-001/ 008-001.

ATASE. BDH. Kl. 525-458 D.2046, F.009-001-002.

ATASE. BDH. Kl. 525-458 D.2046, F.012.

ATASE. BDH. Kl. 525-458 D.2046, F.007.

ATASE. BDH. Kl. 527-718 D.2056, F.008-010.

ATASE. BDH. Kl. 1484, D. 5, F. 001-06.

ATASE. BDH. Kl. 2481, D. 405, F. 3-1.

ATASE. BDH. Kl. 2905, D. 433, F. 2-40.

ATASE. BDH. Kl. 2905, D. 433, F. 4-39.

ATASE. BDH. Kl. 2905, D. 433, F. 5-24.

ATASE. BDH. Kl. 2905, D. 433, F. 6-6 .

ATASE. BDH. Kl. 2905, D. 433, F. 6-29/ 6-44.

ATASE. BDH. Kl. 2943 D.611, F. 6-11.

ATASE. BDH. Kl. 2944 D.613, F. 13, 16, 18.

ATASE. BDH. Kl. 3190 D.62, F. 3-1, 3-2.

ATASE. BDH. Kl. 3190 D.62, F. 6-6, 6-7, 6-8.

ATASE. BDH. Kl. 2944 D.613, F. 21.

ATASE. BDH. Kl. 4840, D.12, F. 12-3, 12-4, 12-15.

Sürelî Yayınlar

Tasvir-i Efkâr

Yayımlanmış Belgeler

Gürcistan Merkez Devlet Tarihi Arşivi (TSGİAG). Fon: 2081. Sayı: 1.
Dosya: 616. Sayfa: 3,4, 6' dan naklen Rus İmparatorluk Kayıtlarında Ermeni Sorunu (1912-1917), haz. Natalia Chernichenkina, Cilt: II, Erzincan Üniversitesi Yayınları, Erzincan 2015.

Arşiv Belgelerine göre Ermeni Mezalimi, cilt I, Devlet Arşivleri genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 1995.

Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3 ncü Ordu Harrekâtı, cilt II/II, Genelkurmay Başkanlığı Harb Tarihi Dairesi Resmî Yayınları, Ankara 1993.

Araştırma, Tetkik Eser, Hatırât ve Makaleler

Allen, W.E.D.&Muratoff, Poul, **1828-1921 Türk Kafkas Sınırındaki Harplerin Tarihi**, Ankara, 1966.

Atnur, İbrahim Ethem, **Osmanlı Yönetiminden Sovyet Yönetimine Kadar Nahçıvan (1918-1921)**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2001.

Aydın, Abdurrahim&Özgören, Aydın, “Trabzon’un Ruslar Tarafından İşgali ve Trabzon Rumları’nın Faaliyetleri”, **Askeri Tarih Araştırmaları Dergisi**, Sayı: 10, Ağustos 2007, Yıl: 5, ss. 233-246.

Bağirova, İrade, “Birinci Dünya Savaşı Döneminde Osmanlı Devleti’nin Kafkasya Politikası”, **VIII. Uluslararası Atatürk Kongresi**, haz. Merve Uğur, Cilt: II, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2017, 243-260.

Bal, Halil, **Azerbaycan Cumhuriyeti’nin Kurtuluş Mücadelesi ve Kafkas İslam Ordusu**, İdil Yayıncılık, İstanbul, 2014.

Bayur, Yusuf Hikmet, **Türk İnkılâp Tarihi**, cilt III, kısım 4, Türk Tarih Kurumu yayınları, Ankara, 1983.

Çay, Abdulhalûk, “Ermenilerin Bakü’de Yaptığı 31 Mart 1918 Katliamı”, **Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumunu ile İlişkiler Sempozyumu**, Ankara, 1985.

Çelebyan, Antranik, **Antranik Paşa**, çev. Mariam Arpi&Nairi Arek, Pêrî Yayınları, İstanbul, 2003.

Çolak, Mustafa, **Alman İmparatorluğu’nun Doğu Siyaseti Çerçevesinde Kafkasya Politikası (1914-1918)**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2006.

Devlet, Nadir, **Rusya Türklerinin Millî Mücadele Tarihi (1905-1917)**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1999.

Gökdemir, Ahmet Ender, **Cenûb-i Garbî Kafkas Hükûmeti**, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1989.

- Gül, Mustafa, “Elviye-i Selâse’nin Osmanlı Devleti’ne İadesi ve Bazı Uygulamalar”, **Atatürk Yolu Dergisi**, Sayı:15 (1995), ss. 367-380.
- Gürün, Kâmuran, **Türk-Sovyet İlişkileri (1920-1953)**, 2. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2010.
- İzzet, Süleyman, **Büyük Harpte 15.Piyade Tümeninin Azerbaycan ve Şimali Kafkasya’daki Harekât ve Muharebeleri**, İstanbul, 1936.
- Kaçaznuni, Ovanes, **Taşnak Partisi’nin Yapacağı Bir Şey Yok (1923 Parti Konferansı’na Rapor)**, çev. Arif Acaloğlu, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2005.
- Karabekir, Kazım, **Doğunun Kurtuluşu**, Erzurum, 1990.
- Kılıç, Selami, “Unutulmuş Barış: Brest-Litowsk (Mart 1918)”, **Atatürk’ten Soğuk Savaş Dönemine Türk-Rus İlişkileri**, çev. ve haz. İlyas Kamalov&İrina Svistunova, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2011, ss. 22-60.
- Kocabaşoğlu, Uygur &BERGE, Murat, **Bolşevik İhtilali ve Osmanlılar**, İletişim, İstanbul, 2006.
- Kurat, Akdes Nimet, **Türkiye ve Rusya**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1990.
- Kürkcüoğlu, Erol, “1918-1920 Türkiye-Azerbaycan İlişkileri”, **Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi**, Erzurum, 1994.
- Çakmak, Fevzi, **Birinci Dünya Savaşı’nda Doğu Cephesi**, Genelkurmay Başkanlığı ATASE ve Genelkurmay denetleme Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2005.
- Mccarthy, Justin, **Ölüm ve Sürgün**, çev. Bilge Umar, İnkılâp, İstanbul, 2005.
- Osmanlı Mebusan Meclisi Reisi Halil Mentеше’nin Anıları**, haz. İsmail Arar, Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1986.
- Reynolds, Michael A., **İmparatorlukların Çöküşü Osmanlı-Rus Çatışması 1908-1918**, çev. Yücel Aşıkoglu, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2016.

- Şahin, Enis, “Türkiye-Mavera-yı Kafkasya İlişkilerinden Bir Kesit: Trabzon Konferansı (14 Mart-14 Nisan 1918), **Trabzon Tarihi Sempozyumu**, Trabzon, 1999.
- Ural, Selçuk, **Mondros Mütarekesi ve Doğu Vilayetleri**, IQ Yayınları, İstanbul, 2008.
- Ünalp, Rezzan, “Birinci Dünya Savaşı’nda Türk Birliklerinin Azerbaycan’ı Tahliye Etmesine Kadar Olan Süreçte Kafkas İslam Ordusu’nun gence ve Bakü Harekâtı”, **VIII. Uluslararası Atatürk Kongresi**, haz. Merve Uğur, Cilt: II, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2017, ss. 261-295.
- Yavuz, Nurcan, “Doğu Anadolu’daki Ermeni Mezaliminin Brest-Litovsk Barış Görüşmelerinde Protestosu” **Atatürk Yolu Dergisi**, Sayı:15 (1995).
- Yavuz, Nurcan, “Doğu Anadolu’daki Ermeni Mezaliminin Brest-Litovsk Barış Görüşmelerinde Protestosu”, **Atatürk Yolu Dergisi**, Sayı:15 (1995), ss. 380-406.
- Yavuz, Nurcan, “Rusya’nın Barış Dekretinin Kafkas Cephesi’ndeki Olaylara Etkisi”, **Atatürk Yolu Dergisi**, Sayı:17 (1996).
- Yavuz, Nurcan, **İşgal ve Mezalimde Erzincan**, Ankara 1997.
- Yel, Selma, **Yakup Şevki Paşa ve Askerî Faaliyetleri**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2002.
- Yerasimos, Stefanos, **Türk-Sovyet İlişkileri**, Gözlem Yayınları, İstanbul 1979.

EKLER

ص. ج. بیست و نهم

| | |
|---|-----|
| A | 1-2 |
| C | |
| F | 3 |

۱۷۷۶

۱- در این قطعنامه ...

۲- در این قطعنامه ...

۳- در این قطعنامه ...

۴- در این قطعنامه ...

۵- در این قطعنامه ...

۶- در این قطعنامه ...

۷- در این قطعنامه ...

۸- در این قطعنامه ...

۹- در این قطعنامه ...

۱۰- در این قطعنامه ...

۱۱- در این قطعنامه ...

۱۲- در این قطعنامه ...

۱۳- در این قطعنامه ...

۱۴- در این قطعنامه ...

۱۵- در این قطعنامه ...

۱۶- در این قطعنامه ...

۱۷- در این قطعنامه ...

۱۸- در این قطعنامه ...

۱۹- در این قطعنامه ...

۲۰- در این قطعنامه ...

۲۱- در این قطعنامه ...

۲۲- در این قطعنامه ...

۲۳- در این قطعنامه ...

۲۴- در این قطعنامه ...

۲۵- در این قطعنامه ...

۲۶- در این قطعنامه ...

۲۷- در این قطعنامه ...

۲۸- در این قطعنامه ...

۲۹- در این قطعنامه ...

۳۰- در این قطعنامه ...

۳۱- در این قطعنامه ...

۳۲- در این قطعنامه ...

۳۳- در این قطعنامه ...

۳۴- در این قطعنامه ...

۳۵- در این قطعنامه ...

۳۶- در این قطعنامه ...

۳۷- در این قطعنامه ...

۳۸- در این قطعنامه ...

۳۹- در این قطعنامه ...

۴۰- در این قطعنامه ...

۴۱- در این قطعنامه ...

۴۲- در این قطعنامه ...

۴۳- در این قطعنامه ...

۴۴- در این قطعنامه ...

۴۵- در این قطعنامه ...

۴۶- در این قطعنامه ...

۴۷- در این قطعنامه ...

۴۸- در این قطعنامه ...

۴۹- در این قطعنامه ...

۵۰- در این قطعنامه ...

۵۱- در این قطعنامه ...

۵۲- در این قطعنامه ...

۵۳- در این قطعنامه ...

۵۴- در این قطعنامه ...

۵۵- در این قطعنامه ...

۵۶- در این قطعنامه ...

۵۷- در این قطعنامه ...

۵۸- در این قطعنامه ...

۵۹- در این قطعنامه ...

۶۰- در این قطعنامه ...

۶۱- در این قطعنامه ...

۶۲- در این قطعنامه ...

۶۳- در این قطعنامه ...

۶۴- در این قطعنامه ...

۶۵- در این قطعنامه ...

۶۶- در این قطعنامه ...

۶۷- در این قطعنامه ...

۶۸- در این قطعنامه ...

۶۹- در این قطعنامه ...

۷۰- در این قطعنامه ...

۷۱- در این قطعنامه ...

۷۲- در این قطعنامه ...

۷۳- در این قطعنامه ...

۷۴- در این قطعنامه ...

۷۵- در این قطعنامه ...

۷۶- در این قطعنامه ...

۷۷- در این قطعنامه ...

۷۸- در این قطعنامه ...

۷۹- در این قطعنامه ...

۸۰- در این قطعنامه ...

۸۱- در این قطعنامه ...

۸۲- در این قطعنامه ...

۸۳- در این قطعنامه ...

۸۴- در این قطعنامه ...

۸۵- در این قطعنامه ...

۸۶- در این قطعنامه ...

۸۷- در این قطعنامه ...

۸۸- در این قطعنامه ...

۸۹- در این قطعنامه ...

۹۰- در این قطعنامه ...

۹۱- در این قطعنامه ...

۹۲- در این قطعنامه ...

۹۳- در این قطعنامه ...

۹۴- در این قطعنامه ...

۹۵- در این قطعنامه ...

۹۶- در این قطعنامه ...

۹۷- در این قطعنامه ...

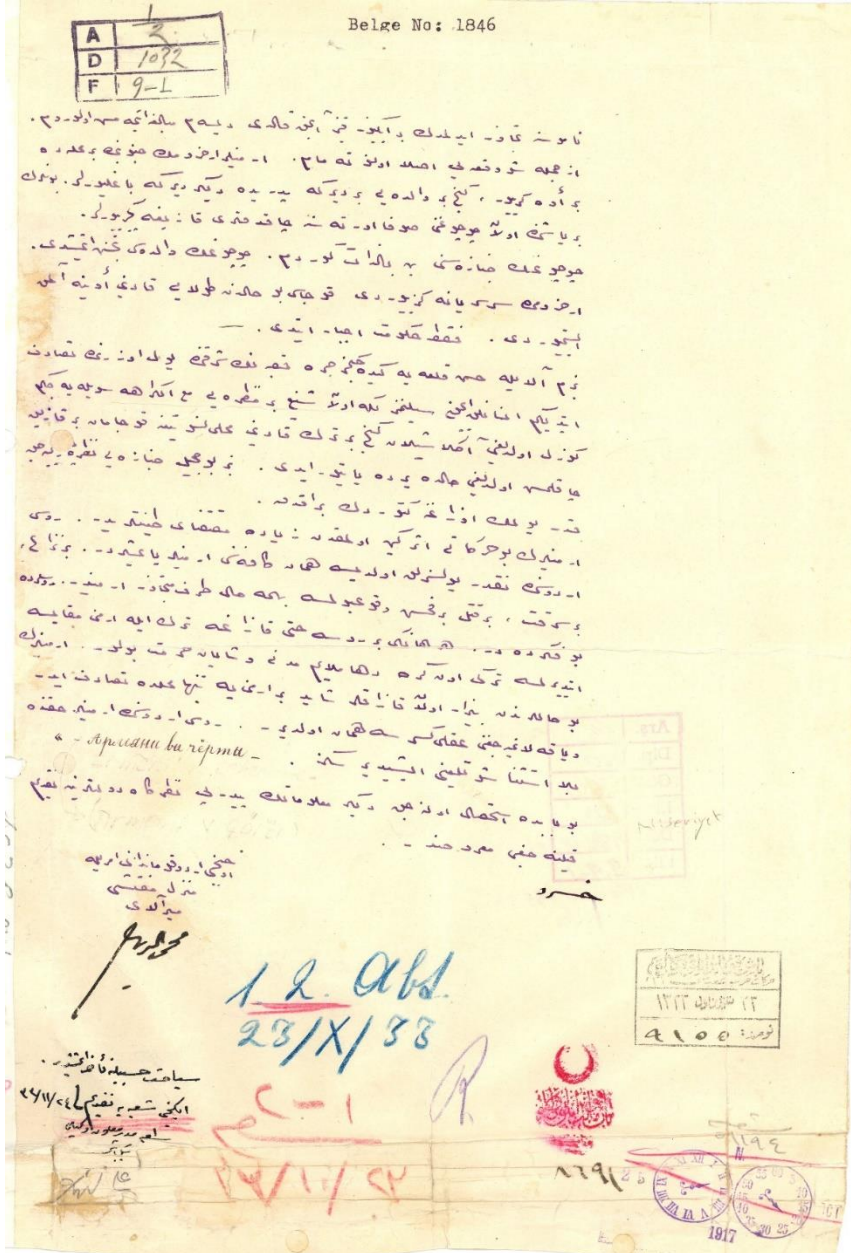
۹۸- در این قطعنامه ...

۹۹- در این قطعنامه ...

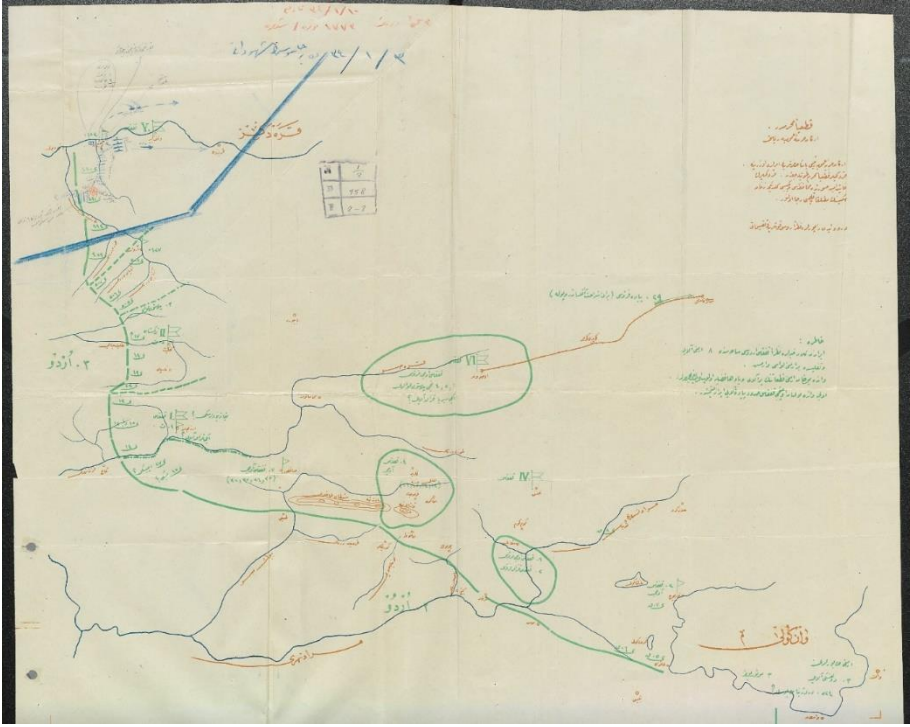
۱۰۰- در این قطعنامه ...

۱۷۷۶

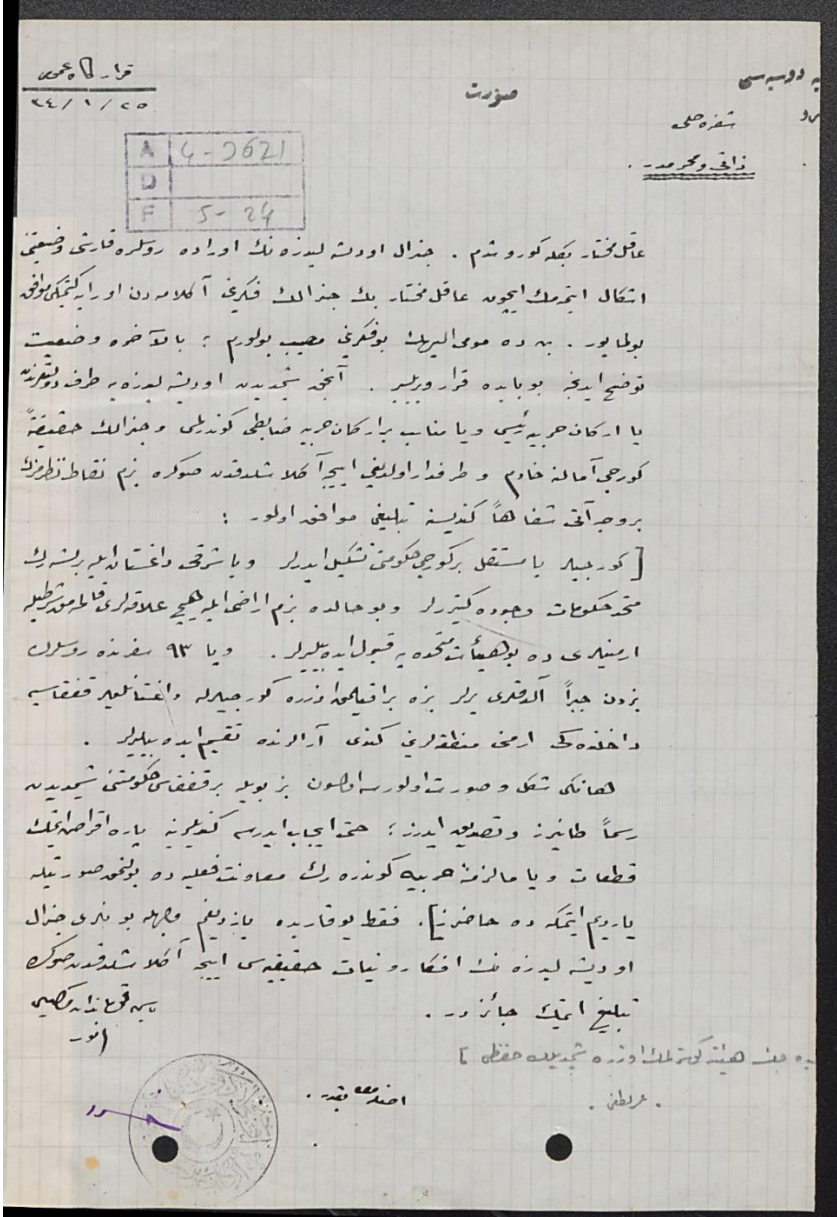
EK 1: Rusların Ermeni ordusu oluşturma çabaları (ATASE. BDH. Kl. 2481 D.405, F.3).



EK 2: Ermenilerin Müslüman ahaliye yönelik mezalimi (ATASE. BDH. Kl. 373-1032 D.1484, F.9-1).



EK 3: Rus Ordusu'nun geri çekilmesinden sonra Osmanlı 3. Ordusu'nun Doğu Anadolu'da inisiyatif alması ve bunu gösteren 3 Mart 1918 tarihli kroki (ATASE. BDH. Kl. 525-458 D.2046, F.002-003).



EK 4: Enver Paşa'nın Elviye-i Selase'nin Boşaltılması İçin Gürcülere yapılmış istediği teklifler (ATASE. BDH. Kl. 2905, D. 433, F. 5-24).

